

ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ
ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ ՀԱՅՈՑ ՆԵՐ-
ԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ (XI–XIV դդ.)

ՀՐԱՋ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

Սույն հոդվածի վերնագրում նշված հիմնահարցի վերաբերյալ քիչ չի գրված, բայց արվածը վերաբերում է Բյուզանդական կայսրության ծառայության մեջ աչքի ընկած հայազգի ազնվականներին՝ լինեն նրանք կայսրեր, քաղաքական, ռազմական, կրոնական, մշակութային գործիչներ և ուրիշներ: Իրողությունն ունի իր բացատրությունը: Բյուզանդական կայսրությունը, որպես այդպիսին, բազմազգ պետություն էր, որում, գլխավոր էթնիկ տարրից՝ հույներից հետո ամենամեծ դերը հայերն էին խաղում: Դա էլ ունի իր բացատրությունը: Բյուզանդիան Հռոմեական կայսրության ժառանգն էր, երկար գարեր նրա կազմում էր գտնվում Փոքր Հայքը, որի հայ հոծ բնակչությունը երկրի կյանքում զգալի գեր էր խաղում: Երկրորդ բացատրությունն այն էր, որ հայերը, նախ և առաջ ազնվականության ներկայացուցիչները, V–IX դդ. կորցնելով իրենց պետականությունը, այլազգի և այլակրոն պետությունների՝ Սասանյան պարսիկների և մահմեդական արաբների կողմից, ժամանակ առ ժամանակ ապաստան էին գտնում համակրոն Բյուզանդիայում և ծառայության մեջ մտնում այնտեղ:

Հարցին նվիրված վաղագույն աշխատանքներից է Կ. Տեր-Սահակյանի «Հայ կայսերք Բյուզանդիոնի» երկհատորյակը, որը ոչ այնքան գիտական հետազոտություն է, որքան ընթերցանության հանրամատչելի դիրք¹: Հարցի վերաբերյալ արժեքավոր են անվանի հայագետ-բյուզանդագետ Նիկողայոս Ադոնցի դիտական հետազոտությունները, որոնք հրատարակված լինելով բազմաթիվ հայկական և օտար պարբերականներում, լույս են տեսել առանձին գրքերով՝ հայերեն և ֆրանսերեն²: Կարևոր են ազգութամբ հույն, ամերիկացի Պ. Խարանիսի վտրածավալ գրքուկը,³ ինչպես և հայազգի ուսումնասիրող Կիբիլ Թումանովի ընդարձակ հոդվածը⁴:

Հայ-բյուզանդական հարաբերություններին են վերաբերում արվեստագետ Սիրարիի Տեր Ներսեսյանի, գլխավորապես արվեստին վերաբերող մե-

¹ Կ. Տեր - Սահակյան. Հայ կայսերք Բյուզանդիոնի. հ. Ա-Բ, Վենետիկ, 1905:

² Ն. Ադոնց. Պատմական ուսումնասիրություններ. Պարիս, 1948: N. A d o n t z . Etudes Armeno-Byzantines. Lisbonne, 1965.

³ P. C h a r a n i s. The Armenians in the Byzantine Empire. Lisboa. 1963 (Պ. Խարանիս. Հայերը Բյուզանդական կայսրության մեջ, Թարգմանեց Հայկ Պերսիերյան. Վիեննա, 1966):

⁴ C y r i l T o u m a n o f f. Caucasia and Byzantium. – “Traditio”, 1971, N 27, p. 111-158.

նագրությունը և հոգվածների ժողովածուն⁵: Սակայն ամենից ընդարձակն ու հանգամանալիցը, հարկավ, Ա. Պ. Կաթղանի մենագրությունն է, գրված բաղմաթիվ, հաճախ մեղ համար անմատչելի սկզբնաղբյուրների և հետազոտությունների հիման վրա⁶: Շատ բարձր գնահատելով վերջինիս կատարած աշխատանքը, պիտի հատուկ ընդգծել, որ այն ունի և թույլ կողմեր, որոնք շարադրանքի ընթացքում պիտի մատնացույց անենք: Թերությունների պատճառով հեղինակի հայերենին չտիրապետելու և հայկական աղբյուրներին սոսկ օտարալեզու թարգմանություններով ծանոթ լինելն է: Բավական է որևէ հետազոտող, անգամ սիրող այս կամ այն բացահայտ հայկական ծագում ունեցող գործչի մասին այլ կարծիք հայտնած լինի, նա նրան կհամարի «Ենթադրաբար հայկական ծագումով ընտանիքներից» սերող: Հարցը հասնում է արտուրդի: Վասպուրականցի իշխան Խաչիկի որդի Ճնճղուկը, 1021 թ. գաղթից հետո, անցնելով բյուզանդական ծառայության, սկիզբ դրեց Ճնճղուկների բյուզանդական ազնվականական ընտանիքին, որոնցից հայտնի են բազում անձինք: Հունարենում «Ճ» տառի (և հնչյունի), «ը» գաղտնավանկի չգոյություն պատճառով, Ճնճղուկները Բյուզանդիայում հայտնի են որպես Τζιντζουλοκης Յինցուլուկներ (ընդ որում «ց» հնչյունն էլ երկու տառով են ստանում «Τζ»): Քանի որ մի ուղմինացի պատմաբան, սրի աչքին բազում բյուզանդական ազնվականական ընտանիքներ ազգութամբ ուղմինացի են տեսնվում, անգամ Կոմնենոսները, (վրաց պատմաբան Գոգալիչվիլին նրանց վրացի էր համարում), Յինցուլուկներին ևս ուղմինացի մկրտեց, ստուգաբանեց *quinque lupi* (քվինքուլ է լուպի՝ ըստ լատիներեն արտասանության, և չինքուլ է լուպի՝ ըստ իտալերենի՝ «հինգ դայլ») և հա ղա բավական էր, որպեսզի Ա. Կաթղանը Ճնճղուկներին գետեղեր «Ենթադրաբար հայկական ծագումով ընտանիքներ» խորագրով գլխում: Նա, ջանալով «չեզոք» դիրք գրաված լինել հայ-վրացական գիտական վեճերում, շրջանառության մեջ գրեց «այսպես կոչված հայ-իբերական ընտանիքներ» հասկացությունը, և այդպիսիք համարեց վրացադավան (քաղկեդոնիկ) հայերին՝ Թոռնիկյաններին, Բակուրյաններին, Վիսկացիներին, Ապուլքապներին և այլոց: Ստորև, շարադրանքի ընթացքում այդ մասին գեռ խոսք կլինի:

Սույն հոգվածի ուսումնասիրության առարկան տարբերվում է վերոհիշյալներից: Խոսքը սոսկ բյուզանդական ծառայության մեջ ներգրավված հայազգի ազնվականական (դարերի ընթացքում անկասկած հունացած) ընտանիքներին չի վերաբերում, այլ գլխավորապես և անտարակույս հայ անձանց և բյուզանդական տարածքների հայ-բնակչության: Բյուզանդական սկզբնաղբյուրների և բյուզանդագիտական ուսումնասիրությունների

⁵ Sirarpie Der Nersessian. Armenia and the Byzantine Empire. Cambridge, Massachusetts, 1947. ն ու յ ն ի՝ Byzantine and Armenian Studies. T. I-II, Louvain, 1973. (Օտար լեզվով լույս տեսած մի շարք հոգվածների հայերեն թարգմանությունը. - Հայ արվեստը միջնադարում. Երևան, 1975):

⁶ А. П. Кажадан. Армяне в составе господствующего класса Византийской Империи в XI-XII вв. Ереван, 1975 (այսուհետև՝ Кажадан. Армяне). Հր. Աճառյանի Հայոց անձնանունների բառարանում բյուզանդական հայերի առանձին հիշատակությունները պատահական բնույթ են կրում, բացի այդ վերաբերում են անձնանուններին և ոչ սոցմանուններին:

մեր գրադարաններում առկա աղքատիկ ծավալը, ինքնըստինքյան Հասկանալի է, Հնարավորություն չի տալիս հարցը քննել իր ամբողջության մեջ և հայտնի չէ, թե երբ դա հնարավոր կլինի: Օգտագործելով մեր տրամադրության տակ առկա Ֆ. Միկլոսիցի և Յոզ. Մյուլլերի կողմից 1860-1890 թթ. Վիեննայում հրատարակված (և վերջերս Աթենքում վերահրատարակված) բյուզանդական շուրջ 3000 արխիվային արժեքավոր փաստաթղթերի վեցհատորյակը⁷, հարցը քննության է առնվում սոսկ գրանցում առկա նյութի շրջանակներում:

Ակադ. Հովսեփ Օրբելին նյութական մշակույթի առարկաները, այդ թվում վիճաբար արձանագրությունները, գրամները, արճճե կնիքները, շինությունները և այլն, որակում էր որպես աղբյուրներ, որոնք չեն ստում (вещи не суть): Նույն միտքն է արտահայտում հույն ականավոր բյուզանագագետ Ի. է. Կարայաննոպոլոսն իր «Բյուզանդական պատմության աղբյուրները» ստվար աշխատության ընդհանուր ներածության մեջ: «Փաստաթղթերը, – գրում է նա, – հանդիսանում են Բյուզանդիայի պատմության կարևորագույն աղբյուրներից մեկը, հատկապես նրա ներքին պատմության որոշ հատվածների համար, և դա հասկանալի է, քանզի անմիջական աղբյուրներ են, որոնք անմիջական տեղեկություններ են հաղորդում իրենց ժամանակաշրջանի մասին»⁸: Եվ առաջինը հիշատակում է մեր սույն Հոդվածում օգտագործված վեցհատորյակը: Ուստի սրանց թվին կարելի է դասել և շրջանառության մեջ դրվող նյութը: Եթե որևէ կալվածքի վաճառքի մասին փաստաթղթում ցույց է տրված, որ այն հյուսիսից և արևմուտքից սահմանակից էր հայերին և հայտնի է խնդրո առարկա կալվածքի որոշակի տեղադրությունը, ապա կասկած կա⁹, որ այնտեղ գոյություն է ունեցել հայերից բաղկացած համայնք, այն էլ որոշակի ո՞ր թվականին և ո՞ր ամսին:

Խնդրո առարկա վեցհատորյակի առաջին երկու հատորները վերաբերում են Կոստանդնուպոլսի Տիեզերական Պատրիարքարանի 1315-1402 թթ. փաստաթղթերին (Acta Patriarchatus Constantinopolitani MCCCXV - MCCCCII), երրորդ հատորը՝ Հունաստանի և Իտալիայի հարցերը լուսաբանող հունական ակտերին (Acta et Diplomata graeca Res Graecas Italiasque Illustrantia), չորրորդ, հինգերորդ և վեցերորդ հատորները՝ «Արևելքի վանքերի և եկեղեցիների փաստաթղթերին» (Acta et Diplomata Monasteriorum et Ecclesiarum Orientis): Այստեղ պետք է նշել, որ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Բյուզանդական կայսրության տարածքը և՛ Արևելքում, և՛ Արևմուտքում շատ էր փոքրացել: Հրատարակիչները թեև ցույց են տալիս, որ խոսքը «Արևելքի վանքերի և եկեղեցիների» փաստաթղթերի մասին է, այդ Արևելքն արդեն մեծամասամբ թուրքերի ձեռքում էր⁹: Հույներին էին մնացել Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևելքում մի նեղ տարածք՝ Տրապիզոնի

⁷ Acta et Diplomata graeca Medii aevi Sacra et Profana. Collecta ediderunt Franciscus Miklosich et Iosephus Müller (այսուհետև՝ MM).

⁸ 1. K a p a γ ι a v v o π o u λ o s. Πηγαι τής Βυζαντινης 'Ιστορίας, Β' έκδοσις. Θεσσαλονικη, 1971, σελ. 65.

⁹ Խնդրի ամենահեղինակավոր ուսումնասիրությունը՝ S p e r o s V r y o n i s. The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century. Berkeley – Los Angeles – London, 1971.

Մեծ Կոմենենոսների կայսրությունը, Հունական թերակղզին, էգեական ծովի կղզիները և այդ ծովի արևելյան ափերը՝ Ջմյուռնիայի, Միլետոսի և այլ շրջանները: Հենց դրանք են արտացոլված այս փաստաթղթերում: Նույնը կարելի է ասել նաև Հոնիական ծովի կղզիների մասին, որոնք էլ Վենետիկի հանրապետության տիրապետության տակ էին գտնվում:

Հիշյալ փաստաթղթերից պարզ է դառնում, որ բյուզանդական կառավարությանը ծառայող ծագումով հայկական ընտանիքներից բացի, կայսրության առանձին շրջաններում բնակություն հաստատած հայերի ենթահանդիպում, այն էլ այնպիսի վայրերում, որոնց մասին չէինք էլ կուհուում: Խոսքը վերաբերում է էգեական ծովի առանձին կղզիների, մանավանդ Պատմոսի, Փոքրասիական ափամերձ շրջանների՝ Ջմյուռնիա, Եփեսոս, Միլետոս, Հոնիական ծովի կղզիներից՝ Կեֆալոնիայի, Ջակինթոսի, Իթակեի, Հունաստանի մայր ցամաքից՝ Թեսալիայի, էպիրոսի և այլն: Առավել կամ պակաս չափով հայտնի էր Թրակիայի և Մակեդոնիայի հայությունը:

Բյուզանդիայում հաստատված և բյուզանդական ավագանու կազմում ծառայող հայերի առանձին անձնանուններ, վերածվելով ազգանվան-տոհմանվան, հարատեել են բազում դարեր: Հեղինակը այն համոզման չէ, որ այս կամ այն բյուզանդական հայի տոհմանունը, սկզբնավորվելով որպես հայագրի անձի անձնանուն, դարերի ընթացքում պահպանել է կողմի նախապայի էթնիկական բովանդակությունն անփոփոխ: Նրանք, անկասկած, հունացել են, հավանաբար պահպանելով իրենց հեռավոր նախապայերի մասին հուշը: Ավելորդ չէ այստեղ նշել, որ տվյալ փաստաթղթում հիշատակված որևէ հայի անուն, դեռ չի նշանակում որ այդ վայրում դոյուբյուն է ունեցել սոսկ մեկ հայ անձնավորություն: Նա ուներ ընտանիք, ազգականներ և, անկասկած, տեղում պիտի որ գոյություն ունեցած լիներ մեծ կամ փոքր հայկական համայնք: Բազում փաստաթղթերի տակ որպես վկա ստորագրողների թվում առանձին հայերի հիշատակությունը փաստում է տվյալ շրջանում նրանց վայելած վստահությունը, վիճահարույց հարցերի վերաբերյալ ունեցած քաջատեղյակությունը:

Ստորև, այբբենական կարգով, հիշատակում ենք ծագումով և աղբյուրայամբ հայ անձանց անուն-ազգանունները: Կարող էինք այդքանով բավարարվել, բայց նպատակահարմար գտանք համառոտակի տալ յուրաքանչյուր փաստաթղթի բովանդակությունը, ներկայացնել միջավայրը և իրավիճակը, որում այն ստեղծվել է: Դա ընթերցողին պատկերացում կտա Բյուզանդական կայսրությունում տվյալ ժամանակաշրջանում տիրող սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, վանական խոշոր հողատիրության, քաղաքական և եկեղեցական օրենսդրության, ներքին կյանքի բազում կողմերի մասին:

Խնդրո առարկա փաստաթղթերի մեծ մասում նշված է կազմման թվականը: Բյուզանդիայում ընդունված էր այսպես կոչված «Աշխարհի արարչագործություն» Կոստանդնուպոլսի թվականը՝ 5508 = մ.թ. առաջին տարին: Փակագծերի մեջ տրված է մեր օրացույցին համապատասխանող տարին:

I. Ա Ս Պ Ե Տ – Ա Տ Ս Ի Ե Դ Տ

Անունը ծագում է իրանական «ասպետ» բառից, որ նշանակում է «ձիավոր իշխան»: Ըստ Հր. Աճառյանի «Իբրև անձնանուն գործածվել է ԺԲ-ԺԵ դարերում»¹⁰: Ավելի հին հիշատակվածներից նա նշում է (Ferdinand Justi-ի միջնորդությամբ)¹¹ Պրոկոպիոս Կեսարացու (VI դ.) աշխատության մեջ հանդիպող պարսիկ զորավար Ասպեբեդեսին¹², և սխալմամբ գրում՝ Ἀσβάδης (Ասբադես): Նա տեղյակ չէ նույն Պրոկոպիոսի հիշատակած հայազգի Ասպետյաններին՝ Ἀσπετιανοί. «Ասպետյանների մեծ և բազմամարդ տոհմը»¹³: Հ. Մարկվարտը Ասպետյանների տոհմանունը կապում է թագազրի ասպետության հետ և նրանց նույնացնում Բագրատունիներին¹⁴:

Արչակունյաց Հայաստանում «թագակապ ասպետության» իշխանությունը հանձնված էր Բագրատունիներին: Փալստոս Բուզանգը ցույց է տալիս, որ «ասպետ» Բագրատունիները «թագակապ թագակապ լեալ էին»¹⁵: Իսկ ըստ Ագաթանգեղոսի՝ «Ջորրորդ իշխան թագակապ իշխանութեան ասպետութեան»¹⁶: Մովսես Խորենացու համաձայն, Վաղարշակ Արչակունի թագավորը «զկոչեցեալն Բագարատ ... զյառաջասացեալ տանուտիրական պատիւն ազգին պարգևելով, և իշխել նմա թագ ի գլուխ գնել թագակորին, և կոչել թագադիր, այլ և ասպետ»¹⁷: Ավելի մանրամասն տե՛ս ն. Աղոնցի և Հ. Մանանդյանի աշխատություններում¹⁸:

Բյուզանդական աղբյուրներում Պրոկոպիոս Կեսարացուց հետո Ասպետյանների մասին (Ասպետես ձևով և որպես տոհմանուն) վկայություններ կան XI դ.¹⁹: Սակայն Ա. Կաթաղանի ասելով, «XI–XII դդ. Ասպետյանները ի՞նչ չափով են կապված VI դ. Ասպետյանների հետ, դժվար է ասել»:

Անթվակիր մի փաստաթուղթ, գրված XIV դ. վերջում Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Մատթեոս Ա-ի (1397-1410) կողմից, վերաբերում է Կոստանդնուպոլսի սուրբ Գերոնտիոսին նվիրված տաճարին պատկանող տարածքում գտնվող ջրավազանի շուրջ գնացած վեճին: Ջրավազանը նախորդ պատրիարք Անտոնիոս Դ-ի (1389-1390) կարգադրությամբ մասամբ տրվել էր Ալեքսիոս Անգելոսին՝ տաճարին վարձ վճարելու պայմանով: Հիշյալ Ալեքսիոսը ոչ վարձն էր վճարում տաճարին, ոչ էլ վերադարձնում ստացածը: Տաճարը մետրոպոլիտի թույլտվությամբ կառուցվել էր Անգրեաս Ասպիետեսի և նրա մոր կողմից հիմնադիրների հոգևոր կարիքների բավարարման համար: Բողոքով դիմում են պատրիարքին, պահանջելով, որ կա՛մ ջրավազանի մասը վերադարձնեն իրենց, կա՛մ այն ստացողը վարձը վճարի²⁰:

¹⁰ Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն. Հայոց անձնանունների բառարան. հ. Ա, Երևան, 1942:

¹¹ F. J u s t i. Iranisches Namenbuch. Marburg, 1895.

¹² Ἀσπεδέου του Πέρσου. Procopii Caesariensis Opera Omnia. Rec. J. H a u r y. Vol. I De Bellis libri I-IV. De Bello Persico, I 9, 24 (p.45).

¹³ Τὸ τῶν Ἀσπετιανῶν καλούμενον γένος, μέγα τε οἶν και πολυάνθρωπον. նույն տեղում, II 34 12-18 (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին 5: Բյուզանդական աղբյուրներ. գ. Ա, Պրոկոպիոս Կեսարացի, թարգմանությունը բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրությունները Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1967, էջ 81):

¹⁴ J. M a r k w a r t. Südarmanien und die Tigrisquellen. Wien, 1930.

¹⁵ Փալստոսի Բուզանգացույ Պատմութիւն Հայոց. Ա. Պետերբուրգ, 1883, էջ 216:

¹⁶ Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, աշխատ. Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց. Տվրիս, 1909, էջ 414:

¹⁷ Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, աշխատ. Մ. Արեղեան և Ս. Յարութիւնեան. Տիրիս, 1913, էջ 110:

¹⁸ Н. А д о н ц. Армения в эпоху Юстиниана. СПб., 1908 с. 61-63. Հ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն. Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում. Երևան, 1934, էջ 61-63:

¹⁹ Ա. Պ. Կաթաղանը XI–XII դդ. Հիշում է 9 հոգու (К а ж д а н. Армяне, с. 43–46): Ասպետյանների մասին տե՛ս նաև՝ J. L a u r e n t. Armeniens de Cilicie: Aspietès, Oschin, Ursinus.– “Melanges G. Schlumberger”. T. I, Paris, 1924, p. 165.

²⁰ MM, t. II, p. 301-303.

6908 (1400) թվակիր փաստաթուղթը վերաբերում է կայսեր (Մանուիլ II Պալեոլոգոս, 1391-1425) մորաքույր Աննա Ասասինա Պալեոլոգինայի վեճին ընդդեմ «ի սուրբ Հոգի մեր նվաստության (պատրիարք Մատթեոս Ա-ի) սիրելի որդու, տեր Գեսրղիոս Գուղբելսի Կոստանդնուպոլսում գտնվող և յոթ տարի առաջ վաճառված այգու շուրջ»։ Վեճին խառնվում է «ամենապատիվ մայրապետ Ֆերոնիկե Ասպիեխիսան (Φερονικη Ἀσπιέτισσα) որը մեծ սակելարիոսին ապացուցում էր, որ խնդրո առարկա այդին իրեն է պատկանում»²¹։ «Ասպիեխիսա»-ն Ասպիետեսի իգականն է։

Մոտ 1400 թ., նույն պատրիարք Մատթեոս Ա-ի օրոք դրված անթվակիր գրությունը վերաբերում է Թեոդորա Ասպիեխիսայի (Θεοδώρα η Ἀσπιέτισσα) և նրա եղբայր Սիմոն Ասորու (Σίμων ὁ Συρος) դիմումին Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին, որում ցույց է տրված, որ իրենք ոմն քահանա Նիկողայոս Ռադենոսին տարածք են հատկացրել սուրբ Դիմիտրիոսին նվիրված տաճար կառուցելու համար։ Տաճարը կառուցվում է, Թեոդորա Ասպիեխիսան վախճանվում, տաճարը ժառանգելով իր հոգևոր դստեր Աննա Ասպիեխիսային (Ἀννα ἡ Ἀσπιέτισσα)։ Վերջինս իր մորեղբորորդի, Սիմոն Ասորու սրդի տեր Մանուիլ Տարոնացուց (Μανουήλ τὸν Ταρωνέτην) պահանջեց իրեն զիջել տաճարի հարավային կողմում գտնվող տարածքը։ Փաստաթուղթը վերաբերում է դրա շուրջ գնացած վեճին, որում մասնակցություն է ունենում նաև Աննա Ասպիեխիսայի հոգևոր դստեր ամուսին Պանդոլեոնը (Παντολέων)²²։

2. ԱՐՄԵՆՈՊՈՒԼՈՍ - ARMENOPOLYOS

Բառացի նշանակում է «Հայի ձագ», այսինքն՝ «Հայորդի»։ Ա. Կաթղանը նրանց ընդգրկել է իր աշխատության Գ գլխում՝ «Ենթադրաբար հայկական ծագումով ընտանիքներ»։ Նա, թեև դրում է, թե «բնական պիտի թվար Արմենոպոլսոսներին գլխով որպես հայկական ծագմամբ ընտանիքներ. նման տիպի տոհմանուններ (Ֆրանկոպոլոս, Սարակինոպոլոս, Սիրոպոլոս և նմաններ) լայնորեն տարածված էին Բյուզանդիայում, և նշանակում էին որոշակի «ֆրանկական», արաբական, ասորական ծագմամբ անձնավորություններ»։ Այդ ասելուց հետո նա ավելացնում է. «Սակայն մեզ ծանոթ ոչ բոլոր Արմենոպոլսոսները կարող են անառարկելիորեն վերաբերել հայերին»²³։ Նա չի պատճառաբանում, թե ինչու։ Թվում է նա լուեյայն նկատի ունի XIV դ. նշանավոր օրենսգետ Կոստանդին Արմենոպոլսոսի վերաբերյալ հատկապես հույն բյուզանդագետների առաջ քաշած վարկածը²⁴։ Կոստանդին Արմենոպոլսոսը (1320-1383 թթ.) թեսաղոնիկեցի նշանավոր օրենսգետ էր և քաղաքի գերագույն դատավորը։ Նա կազմել էր «Հեքսաբիբլոս» կոչված, ինչպես անվանումն է ցույց տալիս, վեց գրքից բաղկացած քաղաքացիական օրենսգիրքը, որ գործեց Բյուզանդական կայսրության գոյության վերջին դարում և ամբողջ օսմանյան սիրապետության ժամանակ։ Այն Հունաստանում գործածության մեջ էր մինչև 1940 թ., երբ, ի վերջո, հաստատվեց Հունաստանի քաղաքացիական նոր օրենսգիրքը։ Չցանկանալով օրենսգետի տոհմանվան մեջ «Հայ» էթնիկոնը տեսնել, նրանք՝ Αρμενοπουλος-ի առաջին տառի առջև spiritus lenis-ը փոխարինելով spiritus asper -ով, կարդացին Harmenopoulos, բառը կապելով հունարեն ἄρμενα բառի հետ, որ «նավի առագաստ» է նշանակում կամ «առագաստանավ»։ Թե ինչպե՞ս է հարմարվում բառի երկրորդ բաղադրիչի՝ -πουλος որդի, զավակ, ձագ բառի հետ, բացատրություն տվող չկա։ Հիշենք այստեղ նաև մեր պատմությունից մի դեպք։ Բուլղա-

²¹ MM, t. II, p. 363.

²² MM, t. II, p. 404-405

²³ К а ж д а н. Армяне, с. 99-100.

²⁴ N. B é η σ. Ἀρμενοπούλικα ἀνάλεκτα.— In: Τόμος Κ. Ἀρμενοπούλου. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 6, 1952, σελ. 352. *Տե՛ս նաև՝* Specimen eines prosopographischen Lexikons der Palaeologenzeit.— Jahrbuch der osterreichischen Byzantinistik, Bd. 22, 1973, 219 A.1.

րիայի նշանավոր ցար Սամուիլը Հայագգի էր և որդին կոմսի: Մոր անունը Հոնիփսիմե էր: Բյուզանդական աղբյուրներում նա կոչված է «Կոմիտոպոլոս» (κομητοπουλος)²⁵, իսկ Հայկական աղբյուրներում՝ «Կոմսաձագ»: «Զի էին նոքա (Սամուիլն ու իր եղբայրը - Հ. Բ.) երկու եղբարք, որք Կոմսաձագքն կոչէին, անուն երիցուն Սամուէլ, յազգէս Հայոց, ի գաւառէն Դերջանայ»²⁶:

Ըստ Վ. Լորանի և Ա. Կաթրանի Արմենոպոլոսը որպես տոհմանուն Հայտնի է XI դ. սկզբից²⁷:

Ավստրիացի բյուզանդագետ էրիխ Տրապը նոր փաստերով միանգամայն ճիշտ տոհմանունը կապեց «Հայ» էթնիկոնի հետ²⁸:

Անցնում ենք մեր փաստաթղթերին: 6697. (1188) թ. գեկտեմբերի փաստաթուղթը վերաբերում է էգեական ծովի Պատմոս կղզու Հովհաննես Աստվածաբանի վանքի սեփականությունը Հանդիսացող նավերին: Դրանք կայսերական խրիստոփոսներով Հաստատված իրավունքով կարող էին նավարկել Բյուզանդական կայսրության արևմտյան և արևելյան ծովերով, կղզիներով, իսկ Կոստանդնուպոլսում խարիսխ գցել տարին մեկ անգամ: Դրանք ազատված էին ամեն տեսակի Հարկերից ու մաքսերից: Վանքի սեփականությունը գարձած մի նավի չափը, բեռնատարողութունը որոշելու համար վանքը դիմեց Մովսիսի սեկրետին ու խնդրեց ստանալ որոշումը: Կոստանդնուպոլսի նեորիոնի ափը, որտեղ որ նավը խարիսխ էր գցել, ժամանեց սեկրետի ստուգող Հանձնախումբը: Հանվանե հիշված են հինգ հոգի: Երկրորդը Վասիլ Արմենոպոլոսն էր (Βασίλειου του Ἀρμενοπουλου): Ստուգողներից մեկը Հովհաննես Կամատերոսը վարում էր սյրոտմանդատորիկոնի պաշտոնը «մեր հզոր և սուրբ կայսեր մորեղբոր, դրոմոսի լոգոթետ պանսևաստ տեր Կոստանդին Թոռնիկի (Κωνσταντίνου του Τορνικη) (նրանց մասին տե՛ս ստորև Թոռնիկների տակ, № 7) տված իրավասությամբ»²⁹:

6758 (1250) թ. փետրվարին կազմված փաստաթուղթը վերաբերում է Մանուիլ Պալեոլոգոսի, իր կնոջ և որդու կողմից Միլետոս քաղաքի շրջանում գտնվող իրենց տասնհինգ մոդ տարածությամբ ծնողական կալվածքի վաճառքին Աստվածածնի վանքին՝ մեկ բանող եզան, երեք ոսկեղբամի և մեկ խոզի դիմաց: Վաճառողները հատուկ նշում են, որ դնողը առհավետ և անբաժանելի իրավունք ունի այն վաճառել, նվիրաբերել, փոխանակել, անուշադրության մատնել կամ բարելավել, վարվել այնպես, ինչպես թույլատրում են սրբազան օրենքները սեփականատերերին՝ վարվել ըստ իրենց ցանկության: Վկաներից փաստաթուղթը ստորագրել են նաև Միլետոսի սրբազնագույն մետրոպոլիտոսության ավադ քահանա Կոստանդին Գավրասը (տե՛ս ստորև՝ Գավրասների տակ, N 6) Միլետոսի սրբազնագույն մետրոպոլիտոսության քահանա և վիճակավոր Գևորգ Արմենոպոլոսը և Կոստանդին Արմենոպոլոսը (վերջինս առանց պաշտոնի հիշատակության)³⁰:

3. Ա Ր Շ Ա Կ - Α Ρ Σ Α Κ Η Σ (ΑΡΣΑΚΙΟΣ)

Հիշյալ անունը ինձ հանդիպեց մեկ անգամ Հոնիական ծովի կղզիներ Կեֆալոնիայի, Ջակինթոսի և Իթակեի կոմս Ռիկարդո Օրսինիի Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսությանը ենթա-

²⁵ Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum. Rec. Ioannes Thurn. Berolini et Novi Eboraci, 1973, p. 328 (Օտար աղբյուրները ... 10. գ. Գ, Հովհաննես Սկիլիցես, 1979, էջ 66-67):

²⁶ Ստեփանոսի Տարոնեցույ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, Ի Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 244:

²⁷ V. L a u r e n t. Les Bulles métriques dans la Sigillographie Byzantine. Athenes, 1932, N152. К а ж д а н. Армяне, с. 99.

²⁸ E r i c h T r a p p. Zur Etymologie des Namens Armenopoulos. – “Jahrbuch der osterreichischen Byzantinistik”, Bd. 25. Wien, 1976.

²⁹ MM, t. VI, p. 122-124.

³⁰ MM, t.VI, p. 191-193.

կա կալվածքների ցուցակում, կազմված 1262 թ: Օրսինիները Հռոմի նշանավոր ընտանիք էր, որ եկեղեցական և քաղաքական բազում անվանի գործիչներ տվեց: XIII դ. այդ ընտանիքի անդամները շատ հզոր էին Իտալիայում: Հոնիական կղզիներ Կեֆալոնիան ու Զակինթոսը 1187 թ. անցան նրանց իրավասության տակ: 1236 թ. ենթարկվեց Աքայայի իտալացի իշխան Գոդֆրուա II Վիլարդուինին: Ռիկարդո Օրսինիի 1262 թ., Հենրիկոս եպիսկոպոսի օրոք կազմած Կեֆալոնիա եպիսկոպոսության կալվածքների մանրամասն Տիպիկոնը՝ ցուցակը պահպանվել է և դրան սույն հոդվածում անդրադառնալու ենք բազմիցս:

«Այգիներ» ենթավերնագրի տակ ասված է, որ Սուլբե Եզրասի վանքին էր պատկանում մի այդի «որ գնեւ էին Արչակից» (εξ άγορας απο του 'Αρσακίου)³¹: Կոստանդուպոլսոյի Հրատարակած XIII դ. մի արճճե կնիքի վրա կա Ս. Դիմիտրիոսի (կամ Ս. Գևորգի) պատկերը և նշված է տիրոջ անունը, որ Հրատարակիչն ընթերցում է «Գևորգ Արչակ» (Γεωργιος 'Αρσάκιος)³²:

4. Ա Ր Շ Ա Վ Ի Ր - Α Ρ Σ Α Β Η Ρ

Կոմս Ռիկարդո Օրսինիի կազմած Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսության ցուցակում Էպիրոսի Ավլոնի թեմում հիշվում է մի կալվածք, որ Ավլոնի վանքն է դնել ոմն Նիկեփոր Արչավիրից (εξ άγορας Νικηφόρου του 'Αρσαβήρι)³³: Հազվագեպ հանդիպող այս անվանը հանդիպում ենք XI դ. մի արճճե կնիքի վրա, որի վրա Վ. Լորանը կարդում է 'Αρσαβίος - Արսավինոս³⁴ (ուղղելի Արսավի³⁵րոս - Արչավի³⁶ր):

Ավլոնը դանվում էր Էպիրոսի իշխանության կազմում և դեռ 1258 թ. գրավել էր Սիկիլիայի թագավոր Մանֆրեդը³⁵ (1254-1266): Սրա վասալն էր վերոհիշյալ Ռիկարդո Օրսինին:

5. Ա Ր Տ Ա Վ Ա Չ Դ - Α Ρ Τ Α Β Α Σ Δ Ο Σ

Արտավազդը որպես հատուկ անուն (ոչ ազգանուն-տոհմանուն) Բյուզանդիայում տարածված էր VIII-X դդ., իսկ որպես տոհմանուն հանդիպում է XI դ. վերջից: Ա. Կաթրանը, թեև VIII դ. Արտավազդներին համարում է «Անտարակույս Հայ», XI-XII դդ. Արտավազդների մասին գրում է, թե նրանց էթնիկ պատկանելության մասին ուղղակի տվյալներ չկան: Այդ իսկ պատճառով սրանց էլ տեղադրում է իր գրքի Գ գլխում «ենթադրաբար Հայկական ծագումով ընտանիքներ»³⁶: Նա հիշատակում է այդ տոհմանունը կրող 14 հոգու:

Մեր փաստաթղթերում Արտավազդը հանդես է դալիս որպես հատուկ անուն: Ալեքսիոս I Կոմենենոս կայսեր (1081-1118) 6607 (1099) թվակիր փաստաթուղթը Էգեական ծովի Պատմոս կղզու մոտ գտնվող Լիպոս կղզուն և Պարթենիոս ու Տեմենիոն պրոաստիոնների շուրջ գնացած վեճի լուծմանն է վերաբերում: Նրանում ասված է, որ կայսրը ցանկանում է որպես հոգու պարտք (ΨΥΧΚΟΝ) այդ երեքից յուրաքանչյուրին նվիրել, որպես պրոսկաթմենոս, չորսական պարիկոս, որոնք ազատ են և հարկատու չեն, պայմանով, որ չունենան սեփական հող, արձանագրված չլինեն պետական կադաստրում: Դրանք ազատ են ամեն տեսակի պարհակներից, անգարիոնից, պետական հարկերից ու պարտավորություններից: Փաստա-

³¹ MM, t. V, p. 41.

³² K. K ω ν σ τ α ν τ ό π ο υ λ ο ς. Βυζαντιακά μολυβδοβουλλα. Συλλογή Α. Κ. Σταμούλη, 'Αθήναι 1930, ἀριθ. 113. Ա. Կաթրանի դատողությունները՝ К а ж д а н. Армяне, с. 134 - 135.

³³ MM, t. V, p. 31. Շեշտը եթե դնենք անվան վերջին տառի՝ ի-ի վրա (ի), կստանանք դրա հայերեն սեռականը՝ Արչավիրի:

³⁴ V. Laurent. La Collection C.Orghidan, N 416.

³⁵ История Византии, т. III, М. 1967, с. 67.

³⁶ К а ж д а н. Армяне, с. 111 и сл.

թուղթը գրանցվեց տարբեր սեկրետներում: Օգոստոսի 27-ին այն գրանցվեց Արտավազդի կուրմից (κατεστρωθη δια του Ἀρταβασδου)³⁷:

6742 (1234) թ. մարտ և մայիս ամիսներին կայսր Հովհաննես III Դուկաս Վատացի-սը³⁸ (1222-1254) Ջմյուռնիայի շրջանի Լեմվոնի Ս. Աստվածածնի վանքին է նվիրաբերում վեց լուծ հող (γῆν ἕξ ζευγαριων)³⁹ «ձեռամբ իր քենակալ, Թրակեսիոն բանակաթեմի դուքս Կուրտիկեսի»⁴⁰: Լեմվոն վանքը (Λεμῶν μονή) Փոքր Ասիայում, Ջմյուռնիայից ոչ հեռու, նրա արևելյան կողմում գտնվող համանուն լեռան վրա կառուցված վանք էր, նվիրված Ս. Աստվածածնին: Հիմնադրվել էր (կամ վերստին կառուցվել) Նիկիայի կայսր Հովհաննես Վատացիի կողմից, ավելի հին վանքի հիմքերի վրա: Ենթադրվում է, որ 7-րդ Տիեզերական ժողովի (787 թ.) արձանագրություններում հիշվող Լեմվոն վանքը հենց այն է, որի ավերակների վրա կառուցվեց Լեմվոնը: 1247 թ. Հովհաննես Կանտակուզիոսը, Թրակեսիոն բանակաթեմի դուքսը, որին ենթարկվում էր վանքը, այն ազատեց ամեն տեսակի հարկատվությունից: Ջմյուռնիայի շրջանի վերաբերյալ մեծ արժեք է ներկայացնում XIII դարի «Բյոթուկը», որը պահպանվել և հրատարակվել է մեր վեցհատորյակի 4-րդ հատորում, որին և անդրադառնալու ենք բազմիցս:

Դուքս Կուրտիկեսը հիշված է փաստաթղթի շարունակություն մեջ, ինչպես և 1229 թ. և նույն՝ 1234 թ. կազմված այլ փաստաթղթերի: Այնտեղ դրված է. «Կայսեր ամենացանկալի քենակալ, Թրակեսիոն բանակաթեմի դուքս տեր Հովհաննես Դուկաս Կուրտիկես»⁴¹: Տեղորոշելով տեղանքի սահմանները, հիշվում են «Արտավազդի կալվածքները» (τα χωραφια του Ἀρταβασδου)⁴²:

Հաջորդ՝ 6743 (1235) թ. մարտի փաստաթղթում տեղորոշվում են Լեմվոնի Ս. Աստվածածնի վանքի կալվածքների սահմանները և մեկ անգամ ևս հիշվում «Արտավազդի կալվածքները»: Վերջինս այստեղ կոչված է «Ջմյուռնացի Արաավազդ» (τοῦ ἀπο Σμυρνης Ἀρταβάσδου)⁴³: Փաստաթուղթը կազմել է «Թրակեսիոն և Փիլադելփիայի (այժմ՝ Ալաշեհիթ Թուրքիայում – Լ. Բ.) բանակաթեմի ստրատոպեդարի Միքայել Փոկասը»:

6772 (1262) թ. հուլիսի 12-ին Կեֆալոնիա, Ջակինթոս և Իթակե կղզիների կոմս Ռիկարդո Օրսինիի կազմած Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսության ենթակա կալվածքների ցուցակում բազում վանքերի կալվածքների չարքում հիշվում են և էպիլոսի Ավլոնի շրջանի կալվածքները, այդ թվում և «տեր Արաավազդ Մանդակի արմակիոնը»⁴⁴: Նույն շրջանում հիշվում է

³⁷ MM, t. VI, p. 95. Փաստաթղթի գիտական-քննական հրատարակությունը՝ Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πατρῶν. Α΄ Αυτοκρατορικά. Ὑποῦ Ερας Βρανούση. Αθήναι 1980, σελ. 180. Հեղինակը չի բացառում, որ փաստաթուղթը կարող է կազմված լինել հաջորդ ինդիկտիոնում 1114 թ.:

³⁸ «Վատացիս» ազգանվան վերջածանցը հայերեն -ացի- ն է, այսինքն՝ Վատոս վայրից սերող: Հանդիպում է և հունարեն ածանցով՝ Βαττινος. Տե՛ս Р. М. Б а р т и к я н. О Вардас о Вратџѣс Жития св. Марии Новой и византийских патронимах Иверици и Ватаци. — "Историко-филологический журнал" (далее — ИФЖ), 1980, № 3, с. 244-250 (վերատպությունը ն ու յ ն ի՝ Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ. հ. Բ, Երևան, 2002, էջ 277-283):

³⁹ Հատուկ նշված է, «որպեսզի այն սեփական լծկաններով մշակեն՝ տեղում բնակվող վանականներին պարեն արտադրելու համար, ապա և որպես արոտներ»:

⁴⁰ MM, t. IV, p. 146.

⁴¹ MM, t. IV, p. 239-240, 243.

⁴² MM, t. IV, p. 148..

⁴³ MM, t. IV, p. 10-11. Սրա մասին տե՛ս H. A h r w e i l e r. L' Histoire et la geographie de la région de Smyrne entre des deux occupations turques (1081-1317). Travaux et Memoires 1, 1965, p. 168.

⁴⁴ MM, t. V, p. 19. Ἀρμάκιον բառը բառարաններում չի հանդիպում: Վ գ. բառարանագիր Հեսիքիոսն ունի ἀρμακίας (հոգնակի հայցական) ե բացատրում στοάς, որ նշանակում է ծածկած սյուլնասրահ:

և «Արտավազ Մանգակի կալվածք» (Մանգակների մասին տե՛ս ստորև, N 15) (χωράφιου του κύρι' Αρταβάσδου τοῦ Μανδακίου)⁴⁵:

Նույն կալվածագրում «Ս. Լևոնի վանքի» այգիների թվում հիշվում է հինգ մոգ տարածություններ այգի, «որ վանքն ստացել է Արտավազ Մանգակից» (απο κυριου' Αρταβάσδου του Μανδακίου)⁴⁶: Ս. Անարծաթից վանքի կալվածքներին մոտիկ գտնվում էր «տեր Արտավազի կալվածքին մոտիկ գտնվող երկու մոգ տարածություններ կալվածք» (πλησίον χωραφιου τοῦ κυριου' Αρταβάσδου)⁴⁷:

6. Գ Ա Վ Ր Ա Ս - Γ Α Υ Ρ Α Σ (ΓΑΒΡΑΣ)

Հունարենում տոհմանունը տվյալ շրջանում արտասանվում էր ոչ թե Գավրաս, այլ Ղավրաս: Ա. Կաթգանը սրանց էլ ընդգրկել է իր գրքի Գ գլխում՝ «Ենթադրաբար Հայկական ծագումով ընտանիքներ»: Ուսումնասիրողները բաժանվել են երկու մասի, նրանք, ովքեր ընտանիքը Հայկական են Համարում, և նրանք, ովքեր մերժում են դա: Ա. Կաթգանը այն Համարում է «արևելյան ծագումով ընտանիք»⁴⁸, պարզ չէ «արևելյան» ասելով նա ինչ է Հասկանում: Օտար Հեղինակներին Հայտնի չէր, որ 1232 թ. գրված Հայկական Ավետարանում (Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. N 1519) հիշված է պատվիրատուն՝ «պատրոն Խառնա», «Իշխանաց իշխան պատրոն Խառնա», որ Հաղբատի վանքի ժամատանը թաղված են այդ ընտանիքին պատկանող անձինք Հայերեն «Խառնա» տապանագրերով: Հարցը մանրամասն ուսումնասիրված է տողերիս Հեղինակի կողմից⁴⁹:

Միկրոչից-Մյուլլերի վեցհատորյակում այդ տոհմանունը կրող անձի ամենավաղ հիշատակությունը վերաբերում է Փոքր Ասիայի ամենաարևմտյան շրջանում՝ էգեական ծովի ափին գտնվող Միլետոս քաղաքի քահանայի առնչությամբ: Փաստաթուղթը ութ մոգ տարածություններ կալվածքի վաճառքին է վերաբերում, կազմված 6721 (1213) թ. մարտին: Վաճառողը՝ ոմն Միքայել Կուսերիս, նրա կին Աննան և որդիներ Վասիլն ու Կոստանդինը, գնողը՝ «փառավորադույն պրոտովեստիարիոս» Գեորգիոս Եվնուխոսն է: Վաճառքի վկաները չորս հոգի են, չորսն էլ Միլետոսի մետրոպոլիտոսի քահանաներ: Երկրորդը հիշված է այսպես. «Ես, Կոստանդին Գավրաս՝ Միլետոսի սրբազնագույն մետրոպոլիտոսի քահանա և ժառանգավոր, նույնպես վկայում եմ և ստորագրում»⁵⁰:

1216 թ. գրված մի փաստաթուղթ վերաբերում է Միլետոսի մոտ գտնվող Հատրոս լեռան վրա Հաստատված բազում վանքերից Ս. Պավլոսի վանքի մի պրոպատիոնի շուրջ գնացած վեճին: Վերջինինս Հարցը քննարկելու Համար ուղարկված է եղել «պանսևաստ սևաստ տեր Իոաննակիոս Գավրասը»⁵¹:

6745 (1236) թ. սեպտեմբեր ամսին կազմված փաստաթղթում խոսքը քահանա Հովհաննես Պոլիտոսի (Պոլսեցու) և նրա հորեղբոր (կամ մորեղբոր) որդի Հովհաննես Գավրասի կողմից Պատմոս կղզու Քիոնիզմենի Աստվածածնի («Ձյունածածկ Աստվածածնի») վանքի վանահայր տեր Գաբրիելին և վանականներին տրվելիք 16 մոգ տարածություններ կալվածքների մասին է: Դրանցից չորսը նվիրում են վանքին, իսկ մնացած տասներկու մոգը եր-

⁴⁵ MM t. V, p. 21, 22, 30, 31.

⁴⁶ MM t. V, p. 42.

⁴⁷ MM, t. V, p. 62.

⁴⁸ К а ж д а н. Армяне, с. 88.

⁴⁹ P. M. Б а р т и к я н. О византийской аристократической семье Гаврас (Γαυρας - Γαβρας).— ИФЖ, 1987, № 3, № 4; 1988, № 1. Հողվածաշարքը առանձին գրքով մեր հունարեն թարգմանությամբ լույս է տեսել Աթենքում. Χ ρ α τ ς Μ. Μ π α ρ τ ι κ ι ά ν. Ἡ βυζαντινὴ ἀριστοκρατικὴ οἰκογένεια τῶν Γαυραδῶν (Γαβραδῶν). Ἱστορικὴ, προσωπογραφικὴ καὶ γεωεαλογικὴ μονογραφία. Αθήνα, 1993.

⁵⁰ MM, t. VI, p. 162-164.

⁵¹ MM, t. IV, p. 291. Նաև՝ К а ж д а н. Армяне, с. 92.

կու ոսկեդրամի դիմաց վաճառում Հիշյալ վանքին: Փաստաթուղթը ստորագրել է Հիերուս (Ιεροου) եպիսկոպոսության նոմիկոս ու ժառանգավոր Կոստանդին Կարանտենոսը⁵²:

6758 (1250) թ. փետրվարի փաստաթուղթը վերաբերում է Մանուիլ Պալեոլոգոսի կողմից էգեական ծովի Պատմոս կղզու Քիոնիզմենի Աստվածածնի վանքի վանահայր տեր Նիկոդիմոսին և վանքի համայն եղբայրության շուրջ 15 մոդ տարածությանը կալվածքի վաճառքին՝ մեկ բանող եզան, երեք ոսկեդրամի և մեկ խոզի դիմաց: Փաստաթուղթը ստորագրել է յոթ հորի: Առաջինը՝ Կոստանդին Գավրաս, Միլետոսի սրբազնագույն մետրոպոլիտոսության ավադ քահանա: Երրորդը՝ Գեորգիոս Արմենոպոլոս, Միլետոսի սրբազնագույն մետրոպոլիտոսության ավադ քահանա: Չորրորդը՝ Կոստանդին Արմենոպոլոս (այլ տվյալներ բացակայում են)⁵³:

Ռիկարդո Օրսինիի 6772 (1262) թ. Հոնիական կղզիներից Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսության կալվածքների ցանկում Ս. Աստվածածնի վանքի կալվածքների թվում է հիշվում է Գեորգիոս Գավրասինը՝ Հինգ մոդ տարածությամբ⁵⁴:

Հաջորդ Գավրասները վերաբերում են ավելի ուշ ժամանակաշրջանին: Իրենց «անօրեն» վարքի համար Կոստանդնուպոլսի պատրիարքից երրորդ և չորրորդ նկատողություն ստացած և մեղայական ստորագրած մի քանի հարյուր հոգևորականների թվում հիշվում են Թեոդորոս Գավրասը և Միքայել Գավրասը: Փաստաթուղթը կրում է 6866 (1357) թ.: «Անօրեն» վարքի տակ հիշվում է անչափահասների ամուսնության խորհուրդը կատարելը⁵⁵: Ստորագրողների 90 տոկոսը իրենց անուն-ազգանունը ճիշտ գրել չէին: Վխտում են տառասխալները, որ վկայում է ստորին հոգևորականության կիսագրագիտության մասին:

6869 (1360) թ. նոյեմբեր ամսին կազմված փաստաթուղթը Կոստանդնուպոլսի Ս. Սոֆիայի հոգևոր ատյանում ժառանգության շուրջ գնացած վեճի քննությանն է վերաբերում: Վկաների թվում հիշվում է Կոստանդնուպոլսի հանրահայտ ու նշանավոր «կայսերական ու պատրիարքական արգո Մանգանոն վանքի վանական Գավրասը»⁶ (անունը փաստաթղթում անընթեռնելի է):

6908 (1399) թ. դեկտեմբերի փաստաթուղթը վերաբերում է Մարիա Հագիոպետրիտիսա Գավրենայի (Γαβραινα, Գավրասի իգականը) դիմումին Կոստանդնուպոլսի պատրիարքաբանի հոգևոր խորհրդին: Դիմողը հայտնեց, որ իր ամուսին Հովհաննես Գավրասը գերեզմանավել էր, զանազան պարտքերի մեջ ընկել, ապա և իր՝ Գավրենայի օժիտն ամբողջությամբ ծախսվել էր: Պարտատերերը իր ամուսնուց բռնի պահանջում են ստանալ ինչ որ մնացել է: Գավրենան խնդրում է եկեղեցու օգնությունը⁵⁷:

6908 (1400) թվակիր փաստաթղթում ասվում է, որ Կոստանդնուպոլսից դուրս, կայսերական ծովափի դարպասի մոտ գտնվող Հովհաննես Մկրտչի տաճարը տիրելու և ժառանգելու իրավունք ունի երեց Նիկոլայոս Խրիսիմոսը, որպես ի հիմանց այն կառուցած: Երեց Նիկոլայոսը տաճարը ժառանգում է իր երկու որդիներին, որոնք հոգևորական դառնալով, տիրում էին տաճարին և իրար մեջ բաժանում եկամուտները: Նրանցից մեկը կոչվում էր Գեորգիոս Մոսխոպոլոս, մյուսը՝ Գավրաս: Մոսխոպոլոսն ունեցավ երկու զավակ՝ Աննա Տորնարեային և Միքայել Մոսխոպոլոսին, որոնց հավասար բաժնով թողեց տաճարի վրա ունեցած իր իրավունքները: Քանի որ զավակներից մեկը՝ Աննան իգական սեռին է պատկանում, նա իր մայր Գավրենայի հետ տաճարի իր բաժինը՝ երկու չորրորդը վաճառում է Հիշյալ Միքայել Մոսխոպոլոսին: Վերջինս տիրում է տաճարի երեք չորրորդին, երկու

⁵² MM, t. VI, p. 187-188.

⁵³ MM, t. VI, p. 191-192.

⁵⁴ MM, t. V, p. 56.

⁵⁵ MM, t. I, p.370-371.

⁵⁶ MM, t. I, p.395.

⁵⁷ MM, t. II, p. 299-300.

չորրորդը՝ գնմամբ, մեկը՝ ժառանգաբար: Հետագայում Հանդես է գալիս մի այլ սլահանջատեր, սկսվում է վեճ, որին և վերաբերում է սույն փաստաթուղթը⁵⁸:

Հոգևոր խորհրդի 6908 (1400) թ. հոկտեմբերի թվակիր փաստաթղթում գրված է, որ սինդիկոսները ներկայացավ Իրինի Գավրենյան և Հանդես եկավ իր կեսրայր Միքայել Մոնեմվասիոտիսի դեմ: Նա ասաց, որ յոթ տարի առաջ իր ամուսինը (Մոնեմվասիոտիսի որդին) վախճանվելիս կտակով իր Հարազատ Հորը նշանակեց հոգաբարձու, որպեսզի նա Հավասարապես իր օժիտը բաժանի Գավրենյանի և վերջինիս զավակների միջև, և ինչ նա պարտական էր իր որդուն՝ վերջինիս մոր օժիտը, իր ասելով՝ հազար ոսկեդրամ: Ներկա գտնվող Գավրենյանի կեսրայրն ասաց, որ որդու ունեցվածքից իր ձեռքը ոչինչ չի հասել, քանզի ամեն ինչի տերն ու տիրականը իր Հարսն էր: Ինչպե՞ս է նա իրենից օժիտը պահանջում, երբ ոչինչ չի ստացել: Բավականին երկարած վեճը լուծվում է Հոգևոր խորհրդում⁵⁹:

6909 (1401) թ. մայիսին Կոստանդնուպոլսի Տիեզերական պատրիարքի նախագահության միջոցով գումարված ժողովում, որին մասնակցում էին նաև Կյուզլիկոսի, Գանգրայի, Աևերինի և Մեդիայի արքեպիսկոպոսներ, եպիսկոպոսներ և այլք, բերման ենթարկվեց քահանա Գավրասը: Նրան մեղադրանք ներկայացրեցին, թե անգիտությամբ պրոտոստրատորի չորրորդ ամուսնույն խորհուրդն է կատարել: Նա պատրիարքի կողմից իր սլահանջատերությանը կատարելու իրավունքից զրկվեց և պահանջվեց նրա Հարցը քննության ենթարկել: Ոմն Ֆակրաս Կանտակուզենոս խոստովանեց, որ ինքը Հարբեցրել էր քահանային, ապա նրան մի թուղթ ցույց տվել, իբրև թե դա ամուսնույն խորհուրդը կատարելու իր ստացած բուլլան (թուղթով թույլուն) է: Ժողովը Գավրասին արդարացրեց, բայց արգելեց իր տան մեջ մի տարի գինի խմել: Եթե նրան կանչեն գործով (ինքը չինարար է), նա պարտավոր է օրական ընդամենը մեկ գավաթ գինի խմել: Այն պատճառով, որ ժողովում քվորում չկար, բացակայում էին երկու անդամ, որոշման կայացումը թողնվեց Հետագային, երբ անհրաժեշտ քվորումը ապահովվի⁶⁰:

Վերջապես նույն 6909 (1401) թ. հուլիսի փաստաթղթում ասվում է, որ Կոստանդնուպոլսի Տիեզերական պատրիարքին և Հոգևոր խորհրդին է դիմել Վատացինա Գավրենյան: Նա Հանդես եկավ ընդդեմ կայսեր Հարազատ Դիմիտրիոս Վուլոտիսի դեմ ու Հայտարարեց, որ Կուզլուկարիա կոչվող Աստվածածնի սրբապատկերը, որն իրենց ընտանիքին է պատկանում և կտակով տրվել էր իր դստեր՝ Աննա Վատացինային իր մորից (Վատացինա Գավրենյանից), այն է՝ իր դստեր տատ Կալի Գավրենյանից, իսկ վերջինս իր Հերթին կտակով ստացել էր իրենց Հարազատ քույր մայրապետ Աթանասիա Գավրենյանից, Վուլոտիսն իր մոտ է պահում և չի տալիս: Իրենք այդ սրբապատկերից եկամուտ կունենան, քանզի այն մեծ Համբավ է վայելում, երկրպագության առարկա է: Վուլոտիսը ներկայացրեց Աթանասիա Գավրենյանի կտակը, Համաձայն որի սրբապատկերից ստացվող ամբողջ եկամուտը պետք է բաժանվի երեք մասի, մեկը՝ եկեղեցու, որում սրբապատկերը գտնվում է, ծախսերի Համար, երկրորդ մասն ունենա իրենց եղբայրը՝ քահանա ոմն Գավրասը, իսկ երրորդ մասը իր՝ Աթանասիայի քույր Կալին: Վերջինս իր բաժինը կտակեց վերոհիշյալ Վատացինայի դստեր՝ Աննային: Երբ Հարց տրվեց Վուլոտիսին, ինչպե՞ս է նա ձեռք գցել սրբապատկերը, Հանել եկեղեցուց, ուր այն գտնվում էր, նա սլատասխանեց, թե սրբապատկերը քահանա Գավրասի մոտ էր, նա այն ստացել էր երաշխավորի միջոցով «Հզոր և սուրբ կայսրից երեք Հարյուր ոսկեդրամի դիմաց»: Վեճը բավականին երկարում է և ի վերջո դալիս են ինչ-որ լուծման: Փաստաթուղթը ստորագրել է Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը⁶¹ (Մատթեոս Ա-ը - 1397-1410):

⁵⁸ MM, t. II, p. 391-393.

⁵⁹ MM, t. II, p. 439-441.

⁶⁰ MM, t. II, p. 488-490.

⁶¹ MM, t. II, p. 513-515.

7. Թ Ո Ռ Ն Ի Կ Յ Ա Ն Ն Ե Ր - T O P N I K I O I

Հրաչյա Աճառյանն իր Հայոց անձնանունների բառարանում որպես Թռունիկ անվան առաջին կրող նշում է Թռունիկ Բաբրատունուն, որի որդին մասնակցեց արար զորավար Մուսեի դեմ պատերազմին՝ 851 թ.: Նա ցույց է տալիս, որ Թռունիկ անունը կրում էին բացի Բաբրատունիներից նաև Արծրունիները ու Մամիկոնյանները: Նա նշում է այդ անունը կրող տասը հոգու, որոնց մեծ մասը այս կամ այն չափով կապ ունեին Բյուզանդիայի հետ: Մեզ հայտնի Թռունիկյանները սերում են Բաբրատունիներից:

Ենթադրվում է, որ Թռունիկյանների (Տարոնացիների մի ճյուղը) բյուզանդական թևը սերում է Տարոնի իշխան Գրիգորի եղբայր Աբու-Ղանիմից: Վերջինս, Տարոնի իշխանութունը Բյուզանդիայի կողմից նվաճելուց (968թ.) հետո, տեղափոխվեց Բյուզանդիա և պրոտոսպարթարի աստիճանն ստացավ: Ա. Կաթրանը, որ տվել է XI-XII դդ. բյուզանդական Թռունիկյանների ցանկը (27 անձ), նրանց ընդգրկել է իր գրքի Բ ղ լ խ ու մ, որ վերնագրված է «Այսպես կոչված Հայ-վրացական ընտանիքներ»⁶² Եթե նրանցից մեկն ու մեկը բյուզանդական աղբյուրներում կոչված է «Իբեր», դա չի նշանակում, որ այդ կոչումը էթնիկոն է, ազգային պատկանելություն է նշանակում: Այդպես էին կոչվում վրացադավան (իմա՝ քաղկեդոնիկ) Հայերը⁶³:

6694 (1186) թ. հունվարի փաստաթղթի համաձայն Իսահակ II Անդելոս կայսեր (1185-1195) «նախապագ» (προπαπος) Ալեքսիոս Կոմնենոսը Պատմոս կղզու Ս. Հովհաննես Աստվածաբանի վանքին բազում առանձնաշնորհումներ էր խոստացել, բայց չհասցրեց իրականացնել: Ահա Իսահակ Անդելոսը մարմնավորում է դա, հաստատելով հիշյալ թվականին շնորհված իր խրիստովուլով: Խնդրի կատարման պարտականությունները գրվում են Մեծ լոգարիաստեսի, Մեծ սակելլարի և Ծովային սեկրետների վրա: Փաստաթղթի վրա նշված է և՛ «սևաստոս և որ ի վերա կանիկլիոնի Դիմիտրիոս Թռունիկ»: Անդրոնիկոս I կայսեր օրոք նա հիշվում է որպես «վելոնի կրիտես»⁶⁴: Իսահակ Անդելոսի օրոք ստացավ «ի վերա Կանիկլիոնի» պարտականությունները, իսկ 1191-ից մինչև մահը (1201 թ. փետրվարը) գրոմոսի լոգոթետ էր⁶⁵:

6697 (1188) թ. դեկտեմբերի փաստաթուղթը վերաբերում է Պատմոս կղզու Ս. Հովհաննես Աստվածաբանի վանքի սեփական միջոցներով կառուցած նավերի էքսկուսիային: Կոստանդնուպոլսի Նեորիոն նավահանգստում խարիսխ դցած նորակառույց նավի մեծությունը, ծավալը, բեռնատարողությունը հաշվարկվեց վանահոր խնդրանքով Ծովային սեկրետի մի շարք պետական ծառայությունների պաշտոնյաների կողմից: Հաշվարկողների թվում էր նաև Վասիլ Արմենոպուլոսը: Անադոսոս Հովհաննես Կամատերոսը պրոտոմանդատորիկոնի ծառայությունը իրականացնում էր «մեր հզոր և սուրբ կայսեր մորեղբայր (θειος)⁶⁶, գրոմոսի լոգոթետ Կոստանդին Թռունիկի տված լիազորություն»⁶⁷:

Իսահակ II Անդելոս կայսեր (1185-1195) 6700 (1192) թ. ապրիլի փաստաթուղթը վերաբերում է Ճենովայի Հանրապետության վաճառականներին տրված առանձնաշնորհումներին:

⁶² К а ж д а н. Армяне, с. 47 и сл. Նրանց թվում է անգամ Մուչեղի որդի, Սասունի իշխան Թռունիկը:

⁶³ S b ' u P. B a p t i k y a n. O Bapδas o BpatZης (Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ. Հ. Բ, էջ 277-283: S b ' u և N. A d o n t z. Les Taronites en Armenie et a Byzance.- EAB, p. 197 sqq.: Ն. Ա կ ի ն յ ա ն. Մատենադրական հետազոտություններ. Վիեննա, 1938, էջ 49-88: C h a r a n i s. The Armenians, p. 46 sqq. (Հայերեն թարգմանությունը՝ էջ 96-97):

⁶⁴ Nicetae Choniatae Historia. Recensuit Ioannes Aloysius van Dieten. Berolini et Novi Eboraci, 1975.

⁶⁵ MM, t. VI, p. 119-121. Հմտ. Βυζαντινά έγγραφα της Μουής Πατμου, τ. Α' Αυτοκρατορικά, σελ. 96.

⁶⁶ Վիճահարույց հարցի մասին՝ К а ж д а н. Армяне, с. 55-57.

⁶⁷ MM, t. VI, p. 122-124.

րին՝ Անդրոնիկոս II Անգելյոսի բռնատիրությունը տապալելու դործում նրանց ցուցաբերած աջակցության դիմաց: Բանակցություններ վարելու համար ձեռնվայից Կոստանդնուպոլիս են գալիս Հանրապետության կոմս Մանետոլզոս Բրեսասի պատվիրակները: Կայսեր կողմից բանակցությունները վարելու պարտականությունը գրվել էր «պանսեկաստ սեկաստ, դրոմոսի լոգոթետ տեր Դիմիտրիոս Թոունիկի վրա»: Ձեռնվացիները պահանջում են Անդրոնիկոս II Անգելյոսի եռամյա թագավորության տարիներին Կոստանդնուպոլսում սպանված ճենովացիներին, ինչպես նաև իրենց կրած նյութական վնասի հատուցում՝ 2028 ոսկեդրամ և այլ բազում առանձնաշնորհումներ: Պահանջում են նաև անցած երեք տարիների և գալիք տարբեր տարիների համար սուլեմնիա: Համաձայնության փաստաթուղթը կազմել են կայսեր գրամատիկոս Կոստանդին Պեդիադիտեսը, պրոտոնոտար Աերգիոս Կոլիվան և Կոստանդին Պետրոնեսը: Այն ենթակա էր հաստատման և ստորագրման «պանսեկաստ սեկաստ, թագավորություն հարազատ, գրոմոսի լոգոթետ Դիմիտրիոս Թոունիկի կողմից»⁶⁸:

Մովսիսի սեկրետի 6704 (1195) թ. հոկտեմբեր ամսին գրված որոշման մեջ հիշվում են Ալեքսիոս II Կոմնենոս և Իսահակ II Անգելյոս կայսերի կողմից Պատմոսի Ա. Հովհաննես Աստվածաբանի վանքին շնորհված խրիստովուլները, որոնցով վանքին թույլ էր տրվում ունենալ հազար հինգ հարյուր (մոզ) բեռնատարողությամբ երեք նավերի էքսկուսիան, դրանք չդրանցելով պետական մատյաններում: Անցյալում տրված այդ խրիստովուլները վանքը նոր կայսեր (Ալեքսիոս III Անգելյոսին) ինդրում է վերահաստատել: Նաև հաշվարկել վանքի ծախսով կառուցված և Կոստանդնուպոլսի Նեոթիոն նավահանգստում խարխիս գցած մի նավի ծավալը, բեռնատարողությունը և այլն: Դրան անձամբ մասնակցում էին Մովսիսի սեկրետի պետ անադնոստ Հովհաննես Կամատերոսը, ով պրոտոմանդատորիկոնի օֆֆիկիոնը վարում էր «պանսեկաստ սեկաստ և որ ի վերա դեխսոնի, տեր Կոստանդին Թոունիկի տված լիազորությամբ, պրոտոնոտարիկոնը կայսերական վեստիարիտես Եվստաթիոս Կաստամոնիտեսի լիազորությամբ Վասիլ Արմենոսուլոսը» և այլք⁶⁹ (տե՛ս «Արմենոպուլոսի» տակ, N1): Փաստաթուղթը ստորագրողների թվում էր և Գեորգիոս Ա... ն, որ Մովսիսի սեկրետը վարում էր պանսեկաստ սեկաստ և Վարդարիտոսների պրիմիկերիոս Կոստանդին Տարնացու տված լիազորությամբ:

Թեոդորոս I Լասկարիս կայսեր (1208–1222) 1221 թվակիր խրիստովուլ սիգելը հաստատում է Պատմոս կղզու Ա. Հովհաննես Աստվածաբանի վանքի Մեանդրոս և Պալատիոն գետերի միջև գտնվող և Պիրգոս կոչվող վայրի վրա ունեցած իրավասություններն ու դրա անձեռնմխելիությունը պետական պաշտոնյաների և այլոց ոտնձգություններից: Փաստաթուղթը ստորագրել է կայսրը և այն գործի է դրվել Դիմիտրիոս Թոունիկի միջոցով (δὲ τοῦ Τορνικῆ Δημητρίου)⁷⁰: Միքայել Խնիխատես պատմիչի ասելով, նա Կոստանդին Թոունիկի որդին էր և թուր Մեծ լոգոթետ Դիմիտրիոս Թոունիկի: Թեոդորոս I Լասկարիս կայսեր մեաղոնն էլ էր⁷¹:

Հովհաննես III Դուկաս Վատացի (1222–1254) 1229 (կամ 1244) թ. ապրիլի փաստաթղթերով կայսրը պաշտպանում է Պատմոսի Ա. Հովհաննես Աստվածաբանի վանքի տիրույթները ոտնձգություններ կատարողներից, այդ թվում և պինկերնես, Թրակեսիոն բանակաթեմի գուքս Հովհաննես Կոմնենոս Կանտակուզենոսից: Փաստաթուղթը գործի է դրվել «Դիմիտրիոս Թոունիկեսի միջոցով» (δὲ τοῦ Τορνικῆ Δημητρίου)⁷²:

Հիշյալ Դիմիտրիոս Թոունիկը դործի է դրել նաև կայսեր կողմից Պատմոս կղզու վերոհիշյալ վանքին շնորհված՝ Մեանդրոս և Պալատիոն գետերի միջև գտնվող մետրիոնին վերաբերող փաստաթուղթը⁷³: Դրան նախկինում տիրում էր Կոստանդնուպոլսի Պանախրան-

⁶⁸ MM, t. III, p. 26-27, 32.

⁶⁹ MM, t. VI, p. 127-130.

⁷⁰ MM, t. VI, p. 180-182.

⁷¹ Βυζαντινά ἔγγραφα Μονῆς Πάτμου, σελ. 123.

⁷² MM, t. VI, p. 183.

⁷³ MM, t. VI, p. 177.

տոս վանքը, իսկ տվյալ պահին աղատ էր և ոչ ոքի չէր պատկանում: Փաստաթղթի հրատարակիչների ենթադրության համաձայն, այն գրվել է հավանաբար 1216 թ.:

Անթվակիր, հավանաբար 1233 թ. գրված կայսերական փաստաթուղթը վերաբերում է Ջմյուռնիայի շրջանի Լեմվոն Աստվածածնի վանքի և կայսերական վեստիարիտես Նովհաննես Ռավգոկանակեքսի միջև Վարի (Բարե) կամ Մելա անունը կրող գյուղի սահմաններում գտնվող հողատարածության շուրջ գնացած վեճին: Հողը վանքին էր նվիրաբերել կայսրը, բայց գրա վրա իր իրավունքներն էր պաշտպանում հիշյալ Ռավգոկանակեքսը: Խնդիրը քննության ենթարկեց «իմ թագավորության ամենացանկալի հարազատ եղբայր տեր Դիմիտրիոս Թոռնիկ Կոմնենոսը»: Փաստաթղթի վերջում կայսերական մոմե կնիքը կար և «ինչպես ընդունված է մեսագոնների վերաբերյալ՝ «Դիմիտրիոս Թոռնիկեքսի միջոցով» մակագրությունը»⁷⁴:

Ջմյուռնիայի շրջանի Լեմվոն Աստվածածնի վանքի վանահայր տեր Պավլոսը կայսրին ներկայացրեց կայսերական մի կարգազրույթուն, ինչպես և «Հզոր և մեր սուրբ տիրոջ կայսեր ամենացանկալի հարազատ եղբայր ամենաազնվագույն տեր Դիմիտրիոս Թոռնիկ Կոմնենոսի կողմից ստորագրված մի կարգազրույթուն, ուղղված «պանսևաստ սևաստ Ջմյուռնիայի բերդատեր Հովհաննես Ալոպոսին»: Նրանում ասվում է կայսեր կողմից վանքին նվիրաբերված վեց լուծ հողի մասին: Փաստաթուղթը թվագրված է 6742 (1234) թ. մարտ և մայիս ամիսներով»⁷⁵:

Նույն տարվա մայիս ամսով թվագրված փաստաթուղթը կայսեր կողմից Լեմվոնի վանքին հողատարածության նվիրատվություն է: Դրա հետ վանքին են շնորհվում և այնտեղ գտնվող բաղնիքը, պարտեզը և դրսեցի ազատ պրոսկաթիմենոսները՝ պետական ցուցակներում չգրանցված (τῶν δημοσίων ἀνεπιγυωστούς): Նրանք իրենց աշխատանքով վանքին օգուտ են բերելու: Ստորագրել է կայսրը, իսկ ներքևում, ինչպես ընդունված է մեսագոնների համար՝ «Դիմիտրիոս Թոռնիկի միջոցով»-ը⁷⁶:

6737 (1229) 6740 (1232) և 6742 (1234) թթ. Ջմյուռնիայի Լեմվոն Աստվածածնի վանքի ձկնորսարանների վերաբերյալ հրապարակվել է երեք հրամանագիր (πρόσταγμα): Երկրորդում վանքին թույլատրվում է կառուցել ձկնորսարան՝ ազատված հարկերից և այլ վճարներից: Կայսրը կարգադրում է պանսևաստ սևաստ պարակիմոնեսոս Ալեքսիոս Կարտերոսին պաշտպանել վանքը հնարավոր ոտնձգություններից: Հրամանագիրը ստորագրել էր կայսրը, այն ուներ կայսեր մոմե կնիքը և ինչպես ընդունված է «Դիմիտրիոս Թոռնիկի միջոցով»-ը⁷⁷:

Վերջապես կայսերական մի անթվակիր հրամանագիր թույլ է տալիս Լեմվոն վանքի վանահայր Գերասիմոսին վանքի սեփականությունը հանդիսացող տարածքում, իր կարողությունների սահմաններում, հաստատել դրսեցի պրոսկաթիմենոսներ վանքին ծառայելու համար, պահպանել նրանց ամեն տեսակի պարհակներից: Փաստաթուղթը ստորագրվել էր կայսեր կողմից, ուներ կայսեր մոմե կնիքը և «ինչպես ընդունված է մեսագոնների համար՝ «Դիմիտրիոս Թոռնիկի միջոցով»-ը»⁷⁸:

6742–6747 (1234–1239) թթ. ընթացքում վեց փաստաթուղթ վերաբերում է Ջմյուռնիայի Լեմվոն Աստվածածնի վանքի մոտ գտնվող Սֆուրնու վայրին: Քանի որ այդ վայրի բնակիչների և վանքի միջև վեճը զնայով շատ մեծ ծավալ ստացավ, «մեր Հզոր և սուրբ տեր և կայսր իր ամենացանկալի հարազատ եղբայր, ամենաազնվագույն Թոռնիկ Կոմնենոսին կարգադրեց ուսումնասիրել հարցը»: Սֆուրնու վայրը պատկանում էր «մեր Հզոր և սուրբ կայսեր լիզիոս կավալարիոս Սիրգարիին (սիր Գարի, լատին է – Հ. Բ.), այնտեղ

⁷⁴ MM, t. IV, p. 198-200.

⁷⁵ MM, t. IV, p. 146-150.

⁷⁶ MM, t. IV, p. 145.

⁷⁷ MM, t. IV, p. 240-241.

⁷⁸ MM, t. IV, p. 248-249.

բնակվում էին նրա պարիկոսները: Որոշվեց պարիկոսներին հեռացնել այնտեղից: Փաստաթուղթը ստորագրել է «Զմյուռնիայի մետրոպոլիտ Գեորգիոսը»⁷⁹:

Նույն 1234-1239 թթ. միջև գրված փաստաթուղթը կայսերական ստորագրությամբ նվիրատվություն է Ջմյուռնիայի Ս. Գևորգ էքսոկլաստրիտեսի վանքի մետոխիոնին: Այն ունեւր կայսեր մոմե կնիքը և «Դիմիտրիոս Թոռնիկի միջոցով» մակագրությունը⁸⁰:

Կայսեր կողմից վերանորոգված Լեմվոն վանքի վանահայրը հայտնում է կայսեր, որ արդար ճանապարհով Ֆիլիկոս վայրի Պանարետոս վայրում գնել է ձիթենիներ, իսկ Մանտեայում Ս. Պանտելիմոնի մետոխիոնը և խնդրում է տվյալ, որ ունեցվածքը հաստատվի կայսերական որոշմամբ: Ստորագրել է կայսրը (անունը չի հիշված): Հատուկ ցույց է տրված, որ փաստաթղթի ներքևից կախված է մոմե կնիք, և ինչպես սովորաբար լինում է կայսերական պարտավորություններին ու հրամանագրերին, նշված է «Դիմիտրիոս Թոռնիկի միջոցով»-ը⁸¹:

Հավանաբար 1250 թ. է վերաբերում մի փաստաթուղթ, որի համաձայն, Լեմվոն վանքի վանահայրը փորձում էր յուրացնել կայսերական վեստիարիտես Հովհաննես Ռավգոկանակակիսի կալվածքները: Վերջինս կայսերական որոշում ներկայացրեց, որի համաձայն վիճահարույց հարցը քննելու համար նշանակվեց « կայսեր շատ ցանկալի քենակալ, Թրակեսիոն բանակաթեմի դուքս, տեր Հովհաննես Դուկաս Կուրտիկը»: Վեճը լուծվում է հօգուտ Ռավգոկանակակիսի: Փաստաթուղթը կրում էր կայսեր կնիքը և ինչպես ընդունված է մեսագոնների համար, նշված էր «Դիմիտրիոս Թոռնիկի միջոցով»-ը⁸²:

Բացի բազմիցս հիշված Դիմիտրիոս Թոռնիկից՝ Կոստանդին Թոռնիկի որդուց, Մեծ լոգոթես համանուն Դիմիտրիոս Թոռնիկի թոռից, XIII դ. 50-ական թվականների մի փաստաթղթում հիշվում է «մեր հզոր և սուրբ տիրոջ, կայսեր ծառա և եղբորորդի (կամ քեռորդի - εξαδελφος - Հ. Բ.), Թրակեսիոն բանակաթեմի դուքս և հրամանատար Հովհաննես Թոռնիկը»: Զմյուռնիայի շրջանի Լեմվոն Աստվածածնի վանքի վանականները դիմում են նրան և բողոքում վանական Մաքսիմոսի վանքին նվիրաբերած կալվածքներն ու ձիթենիները վերջինիս հարազատ եղբայրներ Վասիլի և նրա որդի Կոստանդինի կողմից հափշտակվելու և վաճառվելու դեմ: Վեճը լուծվում է վանականների օգտին: Փաստաթղթի տակ ստորագրել է վերոհիշյալ Հովհաննես Թոռնիկը⁸³:

Անթվակիր մի հրամանագիր և հաստատագիր վերաբերում է նույն վանքի կայքի և պարիկոսների վրա ունեցած իրավունքներին, խրիստվուներին և որոշումներին: Նրանում հիշվում են, որպես հանգուցյալ, Հովհաննես III Դուկաս Վատացիսը (1222-1254), նա համարվում է իշխող կայսրի հորեղբայրը (կամ մորեղբայրը - θείος Հ. Բ.), և Թեոդորոս II Դուկաս Լասկարիսը (1254-1258), որպես իշխող կայսրի հորեղբորորդի (կամ մորեղբորորդի - εξαδελφος - Հ. Բ.): Հետևաբար փաստաթուղթը գրված է 1258-ից հետո: Այն վերաբերում է «Զմյուռնիայի լեռան վրա» տեղակայված Լեմվոնի Ս. Աստվածածնի վանքի ունեցվածքին: Վանահայր հիերոմոնեսիս Կիրիլլոսը և նրան ենթակա վանականները նոր կայսրից խնդրում են, որ նա հաստատի նախկին կայսրերի շնորհած խրիստվուները:

Ստորագրել է կայսրը՝ ամենայն հավանականությամբ Հովհաննես IV Լասկարիսը (1258-1261), կցված էր նրա մոմե կնիքը և ինչպես ընդունված է մեսագոնների համար՝ «Անդրոնիկոս Կոմնենոս Թոռնիկի միջոցով»-ը⁸⁴:

Վերջապես հետաքրքիր է նշել, որ նիկիա քաղաքում գոյություն ունեւր «Թոռնիկի վանք»⁸⁵, հայտնի չէ ո՞ր Թոռնիկյանի կողմից էր կառուցված:

⁷⁹ MM, t. IV, p. 41-43.

⁸⁰ MM, t. IV, p. 44-45.

⁸¹ MM, t. IV, p. 138-139.

⁸² MM, t. IV, p. 219-220.

⁸³ MM, t. IV, p. 73-74.

⁸⁴ MM, t. IV, p. 221-222.

⁸⁵ Βυζαντινά έγγραφα τῆς Μοιῆς Πατρῶν. Τ. Α Αυτοκρατορικά, σελ. 138, n. 5.

8. Ի Ս Ա Վ Ե Բ - Ի Տ Ա Բ Ե Բ

Անվան առաջին կեսը՝ Իսա, արաբերեն Հիսուս անունն է: Հր. Աճառյանը իր Հայոց անձնանունների բառարանում Իսավեր անուն չի հիշում, նշում է Իսավերդի (նշանակում է Հիսուսի տվածը), որպես երկրորդ բաղադրիչ թուրքերեն «վերդի» տվեց: Բայց դա շատ ուշ շրջանում է հիշված, այն էլ ոչ առանձին: Հայտնի է Իսավերդենց աղանվամբ ունիթոռ Հայ (XVIII դ. կեսեր):

Ռիկարդո Օրսինիի Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսության ենթակա կալվածքների 1262 թ. կազմված ցուցակում հիշված է էպիրոսի Ավրոնի թեմում Վելոնի կոչված երկու մող տարածուկում մի կալվածք, որը եկեղեցուն է նվիրաբերել Իսավեր Արտավազը (ἀπο αφιερωσέως Ἰσαβέρη τοῦ Ἀρταβασδου)⁸⁶ բառացի՝ «Արտավազդի Իսավերը»: Կեֆալոնիայի կղզու Հյուսիս-արևելյան կողմի Ատրոս լեռան թեմի Ս. Աստվածածնի վանքի կալվածքների թվում հիշվում են երեք մող տարածուկում Իսավերի նվիրաբերած կալվածքները (χωράφια τὰ ἄπερ ἔχομεν ἀπο τοῦ Ἰσαβέρη)⁸⁷: Ըստ երևույթի երկուսն էլ նույն անձնավորությունն է: Բացի այդ, վերահիշյալ Ավրոնի թեմում հիշված է և մի այլ կալվածք, որ կոչված է «Իսավերի կալվածք» (χωράφιον τοῦ Ἰσαβέρη)⁸⁸: Փակագծերի մեջ առնված տառերը հրատարակիչներին են :

9. Լ Ե Վ Ո Ւ Ն - Λ Ε Β Ο Υ Ν Η Σ

Հունական ΛΕΩΝ (Առյուծ) անունը: Հայերեն լեզվի օրենքների համաձայն, երբ օտար անվան մեջ առկա են կողք կողքի երկու և ավելի ձայնավորներ, բաժանվում են բաղաձայնով (կամ կիսաձայնով): Ուստի ΛΕΩΝ-ը դառնում է Լեոն (հմտ՝ Ἰωάννης - Իոաննես - Յովհաննէս, Ἰωακείμ - Իոակիմ - Յովակիմ և այլն: Գալով ΛΕΩΝ-ին, թեև այն տառադարձված է Լեոն, Կիրիկիայի հայկական պետության մեջ իշխած (թաղավորած) Լեոնները բյուզանդական աղբյուրներում կոչված են Λεβούνης - Լեունես: Բյուզանդական պատմիչ Նիկետաս Խոնիատեսն, օրինակ, Լեոն I-ին և Լեոն II-ին կոչում է Λεβούνης- Լեունես⁸⁹: Այդ իսկ պատճառով բոլոր հիմքերն ունենք մեր խնդրո առարկա բյուզանդական փաստաթղթերում Հանդես եկող (որպես տոհմանուն) Λεβούνης-ներին Հայ Համարել, նամանավանդ մեկի անունը Վարդ (Βαρδας) է:

1225 և 1235 թվակիր փաստաթղթերում և այդ տասնամյակում հիշված Հավանբար նույն անձնավորությունը կոչված է Իսահակ Լեունեսի (Ἰσαακιος του Λεβούνη):

6740 (1225) թ. օգոստոս ամսին վանական Նիկանդրոս Գունարոպոլիսի կաղմած կալվածագիրը վերաբերում է Դեմոսիատոս գետից այն կողմ դռնվող կալվածքների վաճառքին: Շրջանը Ջմյուռնիան է, քանզի վաճառողը երգվում է «կայսեր մտերմադուլն» պանսեաստներին, այդ թվում և «կայսերական վեստիարիտեսներից» Իսահակ Լեունեսին: Հիշյալ կալվածքները Ջմյուռնիայի վախճանյալ մետրոպոլիտ Կոստանդին Պարթենեսը աջօրինաբար հափշտակել էր: Եղածների մեջ կային և այնպիսիք, որ պատկանել են վանական Նիկանդրոս Գունարոպոլիսին, որոնք և վաճառում է տեր Վասիլ Վլատերոսին, Ռավդոկանակակեսի փեսային: Վկաների թվում ամենից առաջ հիշվում է Ջմյուռնիայի մետրոպոլիտության մեծ էկոնոմ (μεγας οικονόμος) Լեոն Արդրոսը (Λεων ο' Αργρός): Վաճառողը Ջմյուռնիայի արքեպիսկոպոսին (տեր Գեորգիոս) հիշում է որպես «իմ սրբազնադուլն տեր ու տիրակալ պանիպերտիմոս (πανυπερτιμος)⁹⁰:

⁸⁶ MM, t. V, p. 48.

⁸⁷ MM, t. V, p. 63.

⁸⁸ MM, t. V, p. 24.

⁸⁹ Nicetae Choniatae Historia..., p. 21, 522.

⁹⁰ MM, t. IV, p. 189-190.

Նույն Իսահակ Լևոնեսը, ինչպես ասվեց, հիշվում է և 6743 (1235) թ. մարտի փաստաթղթում, որը վերաբերում է Ջմյուռնիայի շրջանի Լեմվոնի Աստվածամոր վանքի կալվածքներին: Առանձին կալվածքներ գտնվում էին «կայսերական վեստիարիտես տեր Իսահակ Լևոնեսի կալվածքների հարևանությունը» (χωραφίον τοῦ βασιλικού βεστιαρίτου κυροῦ Ἰσαακίου τοῦ Λεβουνη. Τα δικάια τοῦ Λεβουνη. Τα χωραφια τοῦ Λεβουνη):

Իսահակ Լևոնեսի կալվածքները հիշվում են և Ջմյուռնիայի նույն Լեմվոն վանքի կալվածքներին վերաբերող անթվակիր մի փաստաթղթում: Այնպեղ ցույց է տրված, որ մի կալվածք գտնվում է «կայսերական վեստիարիտես տեր Իսահակ Լևոնեսի կալվածքներին կից» (ἀκουμβέζοντος εἰς τὰ χωραφια τοῦ βασιλικού βεστιαρίτου κυροῦ Ἰσαακίου τοῦ Λεβουνη. Τα δικάια τοῦ Λεβουνη)⁹¹: Փաստաթղթի վերջում հիշվում են վկաները «ի ներկայություն Ջմյուռնիայի սրբազնագույն մետրոպոլիտոսյան ամենաստվածասեր վիճակավորների և գլխավորների (ἀρχόντων): Վերջում կա «Ջմյուռնիայի մետրոպոլիտի ստորագրությունը»⁹²:

Իսահակ Լևոնեսին է հասցեագրված կայսերական մի հրամանագիր, որով քննադատվում է հիշյալ պանսեաստ սեաստ տեր Իսահակ Լևոնեսը: Նա հարկ էր դրել կայսերական Լեմվոն վանքին պատկանող Մելա գյուղի վրա, թեև այն ազատված էր դրանից⁹³:

6792 (1283) թ. նոյեմբերի կալվածագիրը վերաբերում է ոմն Թեոդորոս Գորդատոսի տների և դրանց կից հողերի վաճառքին: Խնդրո առարկա անշարժ գույքի կեսը հիշյալ Թեոդորոսը իր կենդանության օրոք նվիրել էր Ջմյուռնիայի Լեմվոնի Աստվածածնի վանքին, մնացած կեսը նրա ժառանգները քսանհինգ ոսկեդրամի դիմաց վաճառում են հիշյալ վանքին: Ծարունակության մեջ ասվում է, որ «Լևոնիսեն (Լևոնեսի իգականը) բակում ունի մեկ աղյուսածածկ և խոտածածկ տուն, մեկ ընկուզենի, մեկ թզենի, երկու նռենի և երկու կաղնի»: Լևոնիսեն հավանաբար վաճառողների հարսն է: Վկաների թվում հիշվում է «Ջմյուռնիայի սրբազնագույն մետրոպոլիտոսյան տաբուլարների պրիմիկերիոս Նիկոլայոս Թիլոկինեգիտեսը»⁹⁴:

Վերջապես մի անթվակիր՝ XIII դ. երեսնական թվականների, դրույթուն վերաբերում է Կոստանդնուպոլսի Ս. Սոֆիային ենթակա Ջմյուռնիայի Լեմվոնի Աստվածածնի վանքից ոմն Նիկոլայոս Կազանեսի հափշտակած ձիթենիներին: Խնդրին միջամտել է պատրիարքը, որը հանձնարարել է Ջմյուռնիայի մետրոպոլիտ տեր Կոստանդին և Ս. Սոֆիայի կալվածքների հսկիչ տեր Ալեքսիոս Կաստամոնիտեսին զբաղվելու այդ հարցով: Խոսքը վերաբերում է 39 ձիթենիների, որոնք և վերադարձվում են վանքին: Ստորագրել են Ջմյուռնիայի կատեպաններ Վարդաս Լևոնեսը (Βάρδας ο Λεβουνης) և Հովհաննես Գալենոսը⁹⁵:

Մեկ անգամ մի հայի անունը հիշվում է հունարեն Λεων (Լևոն) ձևով և վերաբերում է Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսության 1262 թ. կալվածքների ցուցակին: Խոսքը Լևոն Մանգակի (Λεοντος του Μανδακίου) տան մասին է⁹⁶:

10. ԽԱՉԻԿ - ΧΑΤΖΙΚΗΣ, ԽԱՉԱՆ - ΧΑΤΖΑΝΗΣ

Խաչիկ անձնանունը մեղանում գործածակալ է VIII դ.: Ինչ վերաբերում է Խաչանէսին, այն հունարենում բերված է Խաչան ձևով («էս»-ը հունարենի արական սեռի առաջին հոլովման եզակի ուղղականի վերջավորությունն է): Ծատ ուշ շրջանում 1561 թ. հիշված է մի Խաչանէս, որի անունը Հր. Աճառյանը համարում է «Խաչ», իսկ «-անէս» վերջավորությունը կազմված Յովհաննէս, Վրթանէս անունների ազդեցությամբ: Մեր Խաչանեսը չի հաս-

⁹¹ MM, t. IV, p. 10.

⁹² MM, t. IV, p. 143.

⁹³ MM, t. IV, p. 251-252.

⁹⁴ MM, t. IV, p. 99-101.

⁹⁵ MM, t. IV, p. 62-63.

⁹⁶ MM, t. V, p. 25.

տատում դա, քանզի Հունարենում *նաչան* է, «էս»-ն է Հունարենի վերջավորությունը, և ոչ «անէս»-ը:

Սեր փաստաթղթերում *նաչիկն* ու *նաչանեսը* արդեն անձնանուններ չեն, այլ ազգանուն-տոհմանուններ: Ալեքսիոս III Անգելոս կայսեր (1195-1203) 6706 (1197) նոյեմբեր թվակիր կարգադրությունը վերաբերում է Պատմոս կղզու Ս. Հովհաննես Աստվածաբանի վանքի վանահայր Արսենիոսի⁹⁷ կայսեր ուղղված խնդրանքին՝ Հաստատել անցյալում թագավորած կայսրերի՝ Ալեքսիոս III-ի «նախապապի», սպաի և Հարազատ եղբոր⁹⁸ և իր իսկ Ալեքսիոս III-ի վանքի սեփական միջոցներով ձեռք բերված, առավել կամ պակաս քան Հինգ Հարյուր մոգ բեռնատարողությունը նավ ունենալու մասին ընձեռած իրավունքը: Նրան իրավունք էր տրված նավարկելու ուր որ ցանկանա՝ արևելյան երկրներ, թե արևմտյան, բոլոր կղզիները, իսկ Կոստանդնուպոլիսում խարիսխ գցել տարեկան մեկ անգամ: Նա ազատված էր ամեն տեսակի Հարկերից ու մաքսերից: Վանքի վանականներին իրավունք էր վերապահված Հիշյալ նավի Հնանալու կամ նավաբեկման պարագայում կառուցել նոր նավ՝ նույն բեռնատարողությամբ և նույն իրավունքներով: Տարբեր շրջանների գուքսերը, Հարկահանները, մաքսավորները նավի վրա վանքի ունեցած իրավունքների խախտման դեպքում պարտավոր են քառապատիկ չափով վնասուց Հատուցում տալ: Վնասը Հատուցելու Հսկողությունը դրվում էր ստրատիոտիկոնի լոգոթետի և մեծ լոգարիաստեսի վրա: Ստորագրել է Ալեքսիոս III Կոմնենոս կայսրը, խրիսովուլ փաստաթուղթը գրանցվել մեծ լոգարիաստեսի սեկրետում Թեոդորոս Խաչիկեսի (Θεόδωρος Χατζικης) (նաչիկի) կողմից: Հասկանալի է, որ Հիշյալ տարում՝ 1197-ին դեպիկոնի սեկրետի գլխավորը Թեոդորոս *նաչիկն* էր⁹⁹:

Նշենք այստեղ, որ Ալեքսիոս III Անգելոսի Հիշյալ խրիսովուլի դիտական-քննական հրատարակությունն իրականացրել է էրա Վրանուսին¹⁰⁰:

Հոնիական ծովի Կեֆալոնիա կղզու եպիսկոպոսության կալվածքների ցուցակում (1262) Հիշված է «նաչիկի այդին» (ἄμπελος τοῦ Κατζήκου) մեկ մոգ տարածություն¹⁰¹:

Վերոհիշյալ Թեոդորոս *նաչիկի* ընտանիքից Հայտնի է և մի ուրիշը՝ Անդրոնիկոս *նաչիկը*, որդին Դիմիտրիոս *նաչիկի*: Փաստաթուղթը գրված է 6902 (1394) թ. Հունվար ամսին, վաստ, որ վկայում է Հիշյալ ընտանիքի երկարամյա գոյատևման մասին: Գրությունը վերոհիշյալ երկու անձանց կողմից կազմված և ստորագրված խոստման գիր է, որը թարգմանությունում բերում ենք ստորև. «Մենք, Դիմիտրիոս *նաչիկը* և Անդրոնիկոսը, մեր սրբազնագույն տիրոջ՝ Տիեզերական պատրիարքին խոստանում ենք, եթե բացահայտվենք որպես արծաթյա իրերի, կամ Ս. Սոֆիայի տաճարից կամ որևէ այլ արգո վանքից կամ տաճարից դողացված իրերի գնորդներ, [պարտավորվում ենք] Աստծո ամենասուրբ եկեղեցուն վճարել երկու Հարյուր ոսկեդրամ տուգանք: Այժմ մենք արդարացված ենք, վնասի գիմաց Հատուցում չենք տալու և չենք պատժվելու, քանզի Թերապիոտիսա Աստվածածնի սրբապատկերը գողացած Պալատինոսը խոստովանեց իր արարքը և մենք ոչ մի պատժի չենք թարկվեցինք:

⁹⁷ Արսենիոսը աշակերտն էր անցյալում Պատմոսի վանքի վանահայր, Հետագայում Երուսաղեմի պատրիարք Լեոնտիոսի: Արսենիոսը վանահայր դարձավ 1183 թ. մինչև առնվազն 1200 թ.: Նրա նախաձեռնությամբ 1200 թ. կազմվեց վանքի ձեռագրերի, փաստաթղթերի, սրբապատկերների և սրբազան սպասքի մանրամասն ցուցակը (Հրատարակված Շ. Դիլի կողմից Byzantinische Zeitschrift-ում, Հ. 1, 1892, էջ 488 և Հտ.):

⁹⁸ Նախապապը, Ալեքսիոս I-ն է (1081-1118), որի տված խրիսովուլը պահպանվել է և թվարկված է 1088 թ., պապը՝ Հովհաննես II-ը (1118-1143), նրա խրիսովուլը՝ 1186 թ.: «Իր» նախկինում հրապարակված խրիսովուլը տրված պիտի լինի 1195-ից Հետո և 1197 թ. նոյեմբերից առաջ: *Σβ'ς Βυζαντινα έγγραφα τῆς Μοιῆς Πάτμου. Α' . Αυτοκρατορικά. Διπλωματική έκδοσις, Γενική εισαγωγή, ευρετήρια, πινακες ὑπο "Ερας Βρανούση. Αθήναι 1980, σελ. 105.*

⁹⁹ MM, t. VI, p. 137-139.

¹⁰⁰ Βυζαντινά ἔγγραφα τῆς Μοιῆς Πάτμου, σελ. 103-112.

¹⁰¹ MM, t. V, p. 26. Նույն փաստաթղթում Հիշված է և *Κατζήκου*-յի կալվածքը, ամենայն Հավանականությամբ՝ *նաչիկի* (էջ 36):

Եթե ապագայում մեզ բացահայտեն նման արարք կատարած, սլարտավորվում ենք Հատուցել մեր խոստացածը՝ երկու Հարյուր ոսկեգրամը: Ի հաստատումն մեր այս խոստման, այն ձևակերպեցինք գրավոր և ստորագրվեց մեր ձեռամբ երկրորդ ինդիկտիոնի հունվար ամսին: +Դիմիտրիոս Խացիկես + Διμήτριος ο Χατζικης+ + Անդրոնիկոս Խաչիկես + + Ανδρόνικος ο Χατζικης+¹⁰²»: Երկու Հարյուր ոսկեգրամը այդ ժամանակների համար Հսկայական գումար էր, որ վկայում էր նաչիկեների բավականին ունևոր լինելու մասին:

ԽԱՉԱՆԵՍ - ΧΑΤΖΑΝΗΣ

Բացի վերոհիշյալ նաչիկեներից, Հայտնի է և Գեորգիոս Խաչան ազգանվամբ մեկը: Փաստաթուղթը, որ կազմված է 6721 (1213) թ. փետրվարին, իրենից ներկայացնում է կալվածքի գնման կայքագիր «ամենամիտաբարյալ պրոտովեստիարիոս տեր Գեորգիոս Եվնոխոսի»: Նշվում է կալվածքի տեղագրությունը: Այն գտնվում է Կանոպայի (Κανόπα) շրջանում, արևմտյան կողմից սահմանակից էր Գեորգիոս Խացանեսի (Γεωργιος Χατζάνης) կալվածքին¹⁰³: Եթե նկատի ունենանք ստորագրող վկաներին և նրանց պաշտոնները՝ Եվգենիոս Կիսսիանոս՝ Միլետոսի մետրոպոլիտ, Միքայել՝ Միլետոսի մետրոպոլիտության քահանա, Կոստանգին Միրսինիոտես (Միրսինացի)՝ Միլետոսի մետրոպոլիտության իրավաբան և դևտերևոն, ապա Կանոպան գտնվում էր Փոքրասիական թերակղզու Էգեական ծովի ափին՝ Միլետոսի տարածքում:

11. ՇԵՐԵՆՑ - ΤΖΕΡΕΝΤΖΗΣ

Նման անուն Հրայյա Աճառյանի Անձնանունների բառարանում բացակայում է: Բայց Հայ գրող, հրապարակախոս, վիպասան Հովսեփ Շիշմանյանն իր կեղծանունը՝ Մերենց ո՞րտեղից է վերցրել, ինձ Հայտնի չէ: Մեր գեպքն իր տեսակի մեջ եզակի է:

«Մերենց» որպես ազգանուն հանդիպում է 6847 (1338) թ. նոյեմբերի մի սիգելում, որ տրվել է Կոստանգնուպոլսի Ս. Սոֆիա տաճարի սրբազնագույն հոգևոր ատյանի կողմից: Փաստաթղթում ասված է. «Գևորգ Մերենցը (Γεωργιος Τζερεντζης Γεωργιος) բացահայտվեց հմայություններ, գուշակություններ, ամբարիշտ այլ արարքներ գործելիս: Նա անգամ Քրիստոսի ճշմարիտ աստծու ամենասուրբ անունը գրել, ապա այն թանաքով ջնջել էր, գիվակուչություններ գրեց: Այդ բոլորի համար ահա նա խիստ պատժվել է: Նրան տարան սրբազան ատյանը՝ բուժում ստանալու, իր սխալները խոստովանելու և ապաքինվելու համար: Կարգադրում ենք, որպեսզի տաճարում պատարագի ժամանակ նա մնա եկեղեցուց դուրս, եկեղեցի մտնողներից, դուրս եկողներից քավություն աղերսի: Հավարտ պատարագի, նա կարող է եկեղեցի մտնել, երկրպագել, համբուրել սրբապատկերները: Նա պարտավոր է խոստագույնս ծոմ պահել չուտել միս, պանիր, հավկիթ, չխմել կաթ, օրական Հարյուր անգամ ձերադրություն կատարել, բացի շաբաթ և կիրակի օրերից, տերունական տոներին, կորովագին ու սրտակոտոր կրկնել «Տէր ողորմեա»-ն: Այնուհետև նա պետք է ողջամիտ կյանք վարի, եթե չի կարող իրեն զսպել, թող օրինական կարգով ամուսնանա, այդ մասին տեղյակ պահելով աստծո սուրբ եկեղեցուն, ողորմություն տա՝ իր կարողությունների չափով»¹⁰⁴: Գևորգ Մերենցը գրավոր խոստանում է կատարել վերոհիշյալ ամեն ինչը:

Հաջորդ փաստաթուղթը, որ վերաբերում է նույն հարցին, տրվել է նույն թվականին, Հովհաննես ԺԴ Կալեկաս պատրիարքի (1334-1347) կողմից, ուր ասված է. «Գևորգ Մերենցը անօրեն ու անտեղի արարքներ գործելու պատճառով, հոգևոր ատյանի որոշմամբ, եկեղեցուց էլ վտարվեց: Փախուստի դիմելու փորձ կատարելու համար նա բանտարկվեց: Իր ազգակիցների դիմումով ու խնդրանքով հզոր և սուրբ կայսեր որոշմամբ նրան ազատ ար-

¹⁰² MM, t. II, p. 203.

¹⁰³ MM, t. VI, p. 160-162.

¹⁰⁴ MM, t. I, p. 180-181.

ձակեցին: Նրա հարցը քննության դրվեց մեր սուրբ և սրբազան հոգևոր խորհրդում: Ըստ իր գործած զանցանքների, սահմանվեց եկեղեցու ընդունած կարգի համաձայն էպիտիմիան¹⁰⁵: Իր ազգակիցները երաշխավորություն էլ տվեցին, թե խոսք են տալիս հսկել նրան, ինչպես դա պահանջվեց աստծու եկեղեցուց¹⁰⁶: «Ազգակից» բառը (բնագրում՝ οἱ κατὰ γένους αὐτῶ կամ οἱ ἀπὸ τοῦ γένους αὐτοῦ) կարող է ոչ միայն «ազգական» իմաստով գործածված լինել, այլև նույն ազգին (էթնոսին) պատկանած, այսինքն՝ Հայագրի:

12. ԿՈՒՐՏԻԿՆԵՐ - ΚΟΥΡΤΙΚΙΟΙ

Հրաչյա Աճառյանը բյուզանդական Կուրտիկ ձևը չդիտե, դիտե Քուրդիկը և այդ անունով հիշում է Քուրդիկ իշխան Մամիկոնյանին (808 թ.) և նույնանուն Մամիկոնյանին, որին համարում է վերջինը, որ 852 թ. գլխատվեց Բուղայի կողմից: Նա դիտե բյուզանդական «Քուրդիկին», Լոկանայի կառավարչին (870 թ.): Անվան գրություն այդ ձևը Հ.Աճառյանը վերցրել է Մ. Չամչյանից, բայց հունարեն բնագրում ΚΟΥΡΤΙΚΙΟΣ¹⁰⁷ է - Կուրտիկիոս, Չամչյանն է այն տառադարձրել Հայերեն: Հ.Աճառյանն ընդամենը երեք Քուրդիկ գիտե, այսինչ բյուզանդական աղբյուրներում նրանք (Կուրտիկիոս անվամբ) շատ-շատ են և անունը որպես կանոն գործածված է իբրև տոհմանուն:

Հայկական աղբյուրներում ավելի հաճախ է հիշվում Քուրդ անունը: Հայտնի են Քուրդ իշխան Սյունյաց (+ 735), Քուրթ Ամատունի (895), Քուրդ Արծրունի (1178), Քուրդ Արծրունի (XIII դ. սկիզբ), Քուրդ իշխանաց իշխան (1176), Քուրդ I և Քուրդ II Վաչուտյանների, վերջինիս թոռ Քուրդ իշխանաց իշխան Անբերդցի և ուրիշներ¹⁰⁸:

Կուրտիկները ըստ Ժ. Մարկվարտի Հայաստանից Բյուզանդիա տեղափոխվեցին Վասիլ I կայսեր օրոք (867-886)¹⁰⁹: Նրանցից առաջինին հիշատակում է Թեոփանեսի Շարունակողը: Լևոն VI կայսրը բուլղարների թագավոր Միմեոնի դեմ ուղարկում է «բազում զորք ու հրամանատարներ: Մակեդոնիայում տեղի ունեցած ճակատամարտում հռոմայեցիները պարտվում են, հենց Կրինիտսը¹¹⁰, ինչպես և Հայագրի Կուրտիկեսը և շատ ուրիշներ սրախողխող են լինում»¹¹¹: Մի այլ «Հայագրի Կուրտիկես» 913 թ. մասնակցել է Կոստանդին Դուկասի դավադրությանը և սպանվել¹¹²: Ա. Կաթղանը Կուրտիկներին տեղադրել է իր գրքի Ա գլխում «Անտարակոլոս Հայ ընտանիքներ» խորագիրը կրող: XI-XII դդ. նա հիշում է բյուզանդական ազնվականության թվում տասներկու Կուրտիկներին¹¹³:

Մեր սույն հետազոտության աղբյուրներում հիշվում են հետևյալ Կուրտիկները. Հովհաննես Դուկաս Կուրտիկես (Ἰωάννης Δουκας ὁ Κουρτικός): Նա հանդես է գալիս կայսերական (Հովհաննես III Դուկաս Վատացիսի (1222-1254) երեք հրովարտակներում, վեստիրարիտես Կոստանդին Կալիդոպուլոսի կայսեր հասցեագրված միևնույն հարցին վերաբերող վեճի առնչությամբ: Առաջին հրովարտակը հրապարակվել է 6737 (1229) թ. փետրվար ամսին և վերաբերում է Ջմյուռնիայի ծովափնյա շրջանում գտնվող Աստվածածնի Լեմվոն վանքի Գիրոս կոչվող վայրում կառուցված ձկնորսարանին: Դրա վրա վանքի իրավունքները հաստատված էին կայսերական խրիստովուլով: Հատուկ նշված է, որ վանքին է պատկա-

¹⁰⁵ Այն է՝ աղոթել, ծոմ պահել, ողորմություն տալ և այլն:

¹⁰⁶ MM, t. I, p. 181-182.

¹⁰⁷ Theophanes Continuatus, ex recognitione Immanuelis Bekkeri, Bonnae, 1838, p. 383 (ὁ ἐξ Ἀρμενίων) (Օտար աղբյուրներ... 15. գ. Ե, 1990, էջ 211, 226: Հմմտ. էջ 159:

¹⁰⁸ Ավելի մանրամասն՝ Հ. ր. Աճառյան, Նշվ. աշխ., հ. Ե, 1962, էջ 223-226:

¹⁰⁹ J. Martkart. Südarmenien und die Tigrisquellen. Wien, 1930, S. 295, A. 1.

¹¹⁰ Մրանք ևս «անտարակոլոս Հայկական ընտանիք են» (К а ж д а н. Армяне, с. 11):

¹¹¹ Թեոփանեսի Շարունակող, էջ 211:

¹¹² Նույն տեղում, էջ 226:

¹¹³ К а ж д а н. Армяне, с. 14-17.

նում Հերմոն գետի հին հոսանքը, Կարպաթիա կոչված վայրը, որում և վանականները կառուցել են ձկնորսարան: Մի այլ մասը շնորհված է «գինվոր» (στρατιωτης) Միքայել Անդեասին, իսկ Հերմոն գետի նոր հոսանքը՝ Կալիգոպոլոսին¹¹⁴:

Երկրորդ հրովարտական ասված է, որ Լեմվոն վանքի վանականները, դիմելով կայսրին, տեղեկացրել էին, որ Հերմոն և այլ գետեր հոսում էին վանքի Գիրոս կոչվող ձկնորսարանով, և քանի որ վեստիարիտես Կոստանդին Կալիգոպոլոսը, որը դնել էր Հերմոն գետի վրա ունեցած իրավունքները, վանքը նրան վարձ էր վճարում: Բայց քանի որ Հերմոն գետը փոխել էր իր հունը և մուտք էր գործում վանքի ձկնորսարանները, Կալիգոպոլոսը շարունակում էր վանականներից վարձ պահանջել: Կայսրը կարգադրեց իր «ամենացանկալի քենակալ, Թրակեսիոն բանակաթեմի դուքս, տեր Հովհաննես Դուկաս Կուլերտիկին (Τῷ περιποθῆτῳ συγγάμβρω αὐτῆς, δοῦκί του θεματος των Θρακησιων, κυρ Ἰωάννη Δούκα τῷ Κουρτικῷ) պարզելու հարցը և այն արդարորեն լուծելու¹¹⁵:

Կայսերական երրորդ հրովարտակը¹¹⁶ հրապարակված է 6742 (1234) թ.: Այնտեղ նշված է, որ Ջմյուռուհայի ափամերձ շրջանում գտնվում է ձկնորսարանի համար հարմար մի վայր: Լեմվոնի Աստվածածնի վանքի վանականները դիմել են կայսր, որպեսզի թույլ տա իրենց ծախսով ու ջանքերով ձկնորսարան կառուցել: Կայսրը թույլատրում է և հաստատում դրա որևէ մեկին հարկատու չլինելու հանգամանքը: Կայսրը վանքի իրավունքները պաշտպանելու պարտականությունը դնում է պանսեաստ սեաստ պարակիմոնեսոս Ալեքսիոս Կարտերոսի վրա: Ձկնորսարանի տեղադրությունը գծելով, կայսրը ցույց է տալիս, որ այն ձգվում է առավելից մինչև Կուլերտիկի Լամբիդիոնը (μέχρι της Λαμπιδίου τοῦ Κουρτικῆ): Հրովարտակի վերջում կարմիր տառերով ստորագրել էր կայսրը, դրել իր կնիքը, իսկ կատարումը դրվել Դիմիտրիոս Թոունիկի (δία τοῦ Τορνικῆ Δημητρίου) վրա, որպես մեսագոնի:

6742 (1234) թվակիր դրուժյունը վեստիարիտես Կոստանդին Կալիգոպոլոսի և նրա որդի Գեորգիոսի գրած դիմումն է, հասցեագրված «Լեմվոնի ամենասուրբ Աստվածածին կայսերական արգո և ինքնագլուխ (αὐτοδεσποτου) վանքի սրբազնագույն վանահայր տեր Պավլոսին»: Նշվում է վեճի պարագան, հիշվում հարցի քննարկմանը նշանակված «կայսեր ամենացանկալի քենակալ, Թրակեսիոն բանակաթեմի դուքս տեր Հովհաննես Դուկաս Կուլերտիկը» և ընդառաջ են դնում վանքի պահանջներին, պարտավորվում ընդունածը խախտելու դեպքում վճարել որպես տուգանք երկու լիար ոսկեդրամ (144 ոսկեդրամ)¹¹⁷:

Հետևյալ փաստաթուղթը վերաբերում է ձկնորսարանի այգու վաճառքին: Վաճառողները՝ Միքայել Ռադինոս, իր կին Աննան և վերջինիս եղբայր Հովհաննեսը Ջմյուռուհայի մետրոպոլիտոսի տարածքում գտնվող իրենց այգին՝ իրենց սեփականությունը հանդիսացող տասներկու ձկնորսարան և այլ ծառեր վաճառում են տեր Թեոդորոս Կուլերտիկին: Փաստաթուղթը կազմված է 6745 (1237) թ. հունիսին և ստորագրված է որս վկանների և Ջմյուռուհայի մետրոպոլիտոսի քահանա և նոմիկոս Լատրիկիոսի կողմից¹¹⁸:

Հովհաննես III Դուկասի 6742 (1234) թ. մարտի կարգադրությամբ նա Ջմյուռուհայի Լեմվոն Աստվածածնի վանքին է նվիրաբերում վեց լուծ հող (γῆν ἕξ ζευγαριων) և կարգադրում, որ այն տրվի «իմ թագավորության ամենացանկալի քենակալ, Թրակեսիոն բանակաթեմի դուքս Հովհաննես Դուկաս Կուլերտիկի միջոցով»¹¹⁹:

¹¹⁴ MM, t. IV, p. 241-242.

¹¹⁵ MM, t. IV, p. 239-240.

¹¹⁶ MM, t. IV, p. 240-241.

¹¹⁷ MM, t. IV, p. 242-244. Թրակեսիոն բանակաթեմը չչփոթել Թրակիայի հետ. Այն գտնվում էր փոքրասիական թերակղզու արևմուտքում, նրա տարածքում էին Լյուդիան և արևմտյան Փոյուգիայի մի մասը, և նշանավոր քաղաքներ Փիլադելփիան, Լավոդիկիան, Սարդիսը, Ապոլոնիսը, Հերակլիան, Սեբաստուպոլիսը և այլ: Զորանամակում նրա գորավարը գտնվում էր երրորդ շարքում:

¹¹⁸ MM, t. IV, p. 89-91.

¹¹⁹ MM, t. IV, p. 146.

Նույն տարվա մայիս ամսին Լեմվոնի Աստվածածնի վանքի վանահայր տեր Պավլոսը բերեց կայսերական որոշումը, ինչպես և «մեր հզոր և սուրբ տիրոջ, կայսեր Հարազատ եղբայր ամենացանկալի Կոմնենոս տեր Դիմիտրիոս Թոռնիկի» (του περιποθητου αυταδελοφου του κραταιου και αγιου ημων αιθεντου και βασιλεως, του πανευγενεστατου Κομνηνου κυρου Δημητριου του Τορνικη) գրուեցունը՝ իր ստորագրուեցունը կրող¹²⁰:

6744 (1236) թ. ապրիլի փաստաթուղթը Հովհաննես Թավրոկանակալիսի, նրա կնոջ Մարիայի և զոքանչի կողմից Զմյուռնիայի Լեմվոն Աստվածածնի վանքին հողակտոր վաճառելու մասին է: Հողակտորը վեց ոսկեդրամով վաճառվում է վանքի վանահայր Պավլոսին: Փաստաթղթի սկզբում տրվում է վաճառողների կողմից իրենց կալվածքները ձեռք բերելու նախապատմությունը, ասվում, որ գնման գործարքները Հաստատելու ակտը կատարել է «Թրակեսիոն բանակաթեմի այն ժամանակվա դքսի պաշտոնը վարող տեր Հովհաննես Դուկաս Կուրտիկը»: Հողի վաճառքը տեղի է ունեցել «մեր հզոր և սուրբ տիրոջ և կայսեր ամենացանկալի Հարազատ եղբայր Կոմնենոս աներ Դիմիտրիոս Թոռնիկի ներկայությամբ»¹²¹:

Զմյուռնիայի շրջանի Լեմվոն Աստվածածնի վանքին է վերաբերում և XIII դ. կեսերին վերաբերող մի անթվակիր կայսերական հրամանագիր, հասցեագրված «իմ թագավորության ամենացանկալի քենակալ, Թրակեսիոն բանակաթեմի դուքս տեր Հովհաննես Դուկաս Կուրտիկին»¹²²:

Կեֆալոնիա եպիսկոպոսության իրավասության տակ գտնվող կալվածքների ցուցակում, կազմված 1262 թ. կոմս Ռիկարդո Օրսինիի կողմից, հիշվում է Լևոն Կուրդակի որդի Միքայելից (από Μιχαήλ υιού του Λέοντος του Κουρδάκη) գնված կալվածքի մասին: Բացառված է, որ «Կուրդակի»-ն աղավաղումն է «Կուրտիկի»¹²³:

13. Ծ Ա Ն Ծ - TZANTZHS

Հր. Աճառյանի Անձնանունների բառարանում նման անձնանուն չի նշված: Մեր դեպքում այն արդեն տոհմանուն է դարձած: Այդ անվան մեջ Հավանաբար սովորական ճանճ իմաստը չի թաքնված, այլ մեղու¹²⁴, որի հունարեն արականը Մելիսոս (Μελισσος) է, իսկ իգականը՝ Մելիսսա (Μελισσα): Մրա առնչությամբ կարելի է մի վարկած առաջարկել: Դեռևս VIII դ. Հայտնի է Մելիսսենոսների բյուզանդական ազնվականական ընտանիքը: Առաջին Հայտնի ներկայացուցիչը Միքայել Մելիսսենոսն է, որին Կոստանդին V կայսրը նշանակեց փոքրասիական խոշորագույն բանակաթեմի Անատոլիկոնի գորավար¹²⁵: Պ. Խարանիսը Վուրցիսների ազնվականական ընտանիքը համարում է անտարակույս Հայկական¹²⁶: Իսկ Ա. Կաթրանը գտնում է, որ Վուրցիսներին ազգական էին Մելիսսենոսները¹²⁷, և խոստովանում, որ իր թվարկած ընտանիքների թվում Հաշվի չեն առնված այն ընտանիքները, որոնք իրենց ծագումով առնչվում են Միջագետքի Հեսո (Մելիսսենոսներ, Արվանդյաններ (Երվանդունիներ – Հ. Բ.), անգամ Անգելոսներ), «որոնք ապրում էին մեծաթիվ Հայկական բնակչությամբ միջավայրում և անտարակույս, գտնվում էին Հայկական ընտանիքների Հեսո ազգականության և խնամիության մեջ»¹²⁸:

¹²⁰ MM, t. IV, p. 147, 149.

¹²¹ MM, t. IV, p. 192-194.

¹²² MM, t. IV, p. 214.

¹²³ MM, t. V, p. 61.

¹²⁴ Տե՛ս է՛դ. Ա Ղ ա յ ն. Արդի Հայերենի բացատրական բառարան, Հ. Բ, Երևան, 1976, էջ 936:

¹²⁵ Օտար աղբյուրները ... Հ. 13. Թեոփանես Խոստովանող, 1983, էջ 152:

¹²⁶ P. Charanis. The Armenians, p. 45 (Հայ. թարգմ. էջ 94):

¹²⁷ К а ж Д а н. Армяне, с. 88.

¹²⁸ Նույն տեղում, էջ 146:

Արդ, Մելիսսենոս տոհմանունը, որ բխում է հենց Մելիսսա (մեղու) բառից, հայերեն «Ճանճի» հունարեն թարգմանությունը է՞: Թերևս Մելիտենոսը (Μελιτοί), որոնց Ռ. Գրյանը հայ է համարում¹²⁹:

«Ճանճ» ընտանիքը հայտնի է գեո IX դ.: Միքայել I կայսեր օրոք (811-813) հիշվում է այդ անվամբ Մակեդոնիայի զորավար¹³⁰: Ն. Ադոնցը անունը հայկական է համարում և փորձում նույնացնել նշանավոր Ստրիլանոս Ջուլցեսի մականվան հետ¹³¹, բայց հավանական է: XI–XII դդ. բյուզանդական ազնվականության շրջանում գործած «Ճանճերի» մասին տե՛ս Ա. Կաթրանի մենագրության մեջ¹³²:

6596 (1088) թ. օգոստոս ամսի փաստաթղթում հիշվում է նույն տարվա հուլիս ամսին ամբողջ Պաամոս կղզին Հովհան Աստվածաբանի վանքի վանահայր Խրիստոփոլոս Լատրենոսի իրավասությունը հանձնելու մասին, վանքին պատկանող Կո կղզու ամբողջ անշարժ գույքը պետությունը հանձնելու պայմանով: Հանձնարարությունը տրվեց Կոստանդնուպոլսի Ս. Սոֆիա տաճարի սարկավադ և պրոտոսինկելոս Գևորգ Գրանատոսին «Կիլլադյան կղզիների կրիտես և անադրաֆևս մադիստրոս Նիկոլայոս Ճանճի միջոցով» (παρά Νικολάου μαγίστρου, κριτου καὶ αναγραφεως των Κυκλαδων νήσων, του Τζάντζη): Ակտի տակ հիշյալ Նիկոլայոս Ճանճը ստորագրել է այսպես. «Սակելլարիոնի սեկրետի կայսերական նոտար, Կիլլադյան կղզիների կրիտես և անադրաֆևս Նիկոլայոս Ճանճ» (Νικόλαος, βασιλικος νοταριος του σεκρέτου του σακελλαριου, κριτης καὶ αναγραφεις των Κυκλαδων νήσων, ο Τζάντζης): Փաստաթուղթն ունի և վերջինիս արձճե կնիքը՝ «Տէր օդնեա՛ սակելլարիոնի կայսերական նոտար, Կիլլադյան կղզիների կրիտես և անադրաֆևս - Նիկոլայոս Ճանճին» (κύριε βοήθει Νικολάω, βασιλικω νοταρίω του σακελλαριου, κριτῆ καὶ αναγραφει των Κυκλαδων νήσων, τω Τζάντζη)¹³³:

Նիկոլայոս Ճանճի մասին մանրամասնություններ տե՛ս էրա Վրանուսիի գրքում¹³⁴:

14. ՍԱՆԻՏԱՐ - ՄԽԻԹԱՐ - ΜΑΧΗΤΑΡΙΟΣ - ΜΑΧΗΤΑΡΗΣ

Ըստ Հր. Աճառյանի անունը հիշատակված է VI դ.¹³⁵: Նա այն գլխի որպես անձնանուն (և ոչ տոհմանուն), թեև Կ. Տեր-Սահակյանի գրքում, որի վրա է նա հենվում, խնդրո առարկա անձնավորությունը կոչված է Մխիթար Վասիլ¹³⁶ (ճիշտը պիտի լինի՝ Վասիլ Մխիթար, ուր Մխիթարը ազգանուն է): Հայոց մեջ շատ տարածված անուն է (Հր. Աճառյանն այդ անունով հայկական աղբյուրներում հիշված 204 հոգու է նշում, այդ թվում և որպես վերջինը՝ Մխիթար Սեբաստացուն, Մխիթարյան միաբանության հիմնադրին):

Մխիթար անունը Բյուզանդիայում վերածվել էր տոհմանվան: Հայագետի համար միանգամայն պարզ է, որ բյուզանդական աղբյուրներում հանդիպող Մախիտար տոհմանունը հայերեն Մխիթարի հունարեն տառադարձությունն է¹³⁷: Հայերենի դադարավանկ «ը»-ն, որ արտասանվում է, բայց չի գրվում, հունարենում գոյություն չունենալու պատճառով այն փոխարինվում է որևէ ձայնավորով: Ջրմըշկիլը դառնում է Յիմիսկիս, Վըխկացին՝ Վիխկացի և այլն: Ահա Մ(ը)խիթարն էլ դարձել է Մախիտար: Ամբողջ հարցն այն է.

¹²⁹ R. Guillard. Les Logothètes.– “Revue des Etudes Byzantines”. T. 29, 1971, p. 59.

¹³⁰ Georgii Monachi Vitae recentiorum imperatorum.– In: Theophanes Continuatus, p. 819.

¹³¹ N. Adontz. Le Age et l'origine de l'empereur Basile I (867-886).– In: EAB, p. 54 sqq.

¹³² К а ж д а н. Армяне, с. 82-83.

¹³³ MM, t. VI, p. 55-57. Հիշյալ փաստաթղթի Մ. Վ. Լևչենկոյի ուսերեն կրճատ թարգմանությունը տե՛ս Сборник документов по социально-экономической истории Византии, М. 1951, с. 190-192.

¹³⁴ Βυζαντινά έγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου, Α΄ Αυτοκρατορικά, σελ. 65.

¹³⁵ Հր. Աճառյան. նշվ. աշխ., հ. Գ, 1946, էջ 366:

¹³⁶ Կ. Տեր-Սահակյան. Հայ կայսերք Բյուզանդիոնի. հ. Բ, էջ 577:

¹³⁷ N. Adontz. Notes Arméno-Byzantines I. Les sceaux des Makhitar.– In: EAB, p. 137-141.

որ գոյությունն ունի Հունարեն բառ «մախի» (μάχι-մարտ), դրանից առաջացած «մախիտիս» (μάχιτις - մարտիկ): Բյուզանդագետները, Հայերենին անտեղյակ, Հունարեն «մախի» - «մախիտիս»-ի Հետ են կապում Հայկական Մխիթար անունը: Դրանից ելնելով Ա. Կաթղանը տվյալ տոհմանունը գետեղել է իր գրքի Գ գլխում՝ «Ենթագրարար Հայկական ծագումով ընտանիքներ»¹³⁸, թեև, նախքան Հրատարակությունը, տողերիս Հեղինակը բազմիցս նախազգուշացրել էր իրեն: Գրքի լույս տեսնելուց ընդամենը 15 տարի անց երկու ամերիկացի բյուզանդագետներ Dumbarton Oaks -ի բյուզանդական շուրջ 17.000 արճճ կնիքների Հավաքածուում Հայտնաբերեցին և Հրատարակեցին X դ. վերջ - XI դ. սկիզբ թվարկված մի կնիք, որի մեկ երեսին Հունարեն գրված էր Μαχηταριος (Մախիտարիոս), իսկ Հակառակ երեսին՝ Մխիթար¹³⁹:

Մեր ուսումնասիրած աղբյուրում այդ տոհմանվամբ առաջինը Հանդիպում է Աննա Դուկենա Դալասսենայի¹⁴⁰, Ալեքսիոս I Կոմնենոս կայսեր (1081-1118) մոր «Տիրուհու սիրտակիրոնում», կազմված 6595 (1087) թ. Հունիսի 15-ին, որում Հիշվում է իր որդու, Ալեքսիոս I Կոմնենոսի խրիստովուրը, դրված նույն տարվա մայիսին, որի Համաձայն, վանական ինքնատուրուսին և նրա կողմից Կո կղզում Հիմնադրված Աստվածածնի վանքին նվիրաբերվում են ամբողջ Լիպսո կղզյակը, Լերոս կղզու Պարթենիոն և Տեմենիա պրոսստիոնները, Պանտելիոն բերդի կեսն ու դրանց եկամուտները¹⁴¹: Աննա Դալասսենան կարգադրում է կայսերական նոտարին, որպեսզի Միրելեոնի սեկրետում¹⁴² գրանցի իր Հոր վերոհիշյալ խրիստովուրը, իսկ Հիշյալ սեկրետի յոթ պաշտոնավոր անձանց կողմից ստորագրված պատճենը տրվի վանական ինքնատուրուսին: Հաստատված է «վեստարի Միքայել Մախիտարի» կողմից (δὶ ἀ γραμματων τοῦ βεσταρχου Μιχαήλ τοῦ Μαχηταρι)¹⁴³:

Նշենք, որ Աանկտ Պետերբուրգի էրմիտաժում պահվում է Հիշյալ Միքայել Մախիտարի արճճ կնիքը, որ Հրատարակվել է Վ. Ս. Շանդրովսկայի կողմից¹⁴⁴:

1362 թ. Հոգևոր խորհրդի որոշման մեջ խոսվում է եկեղեցում առկա անխորոշությունների վերացնելու՝ Կոստանդնուպոլսի Տիեզերական պատրիարքի և կայսեր ձեռք առած միջոցների մասին: Քաղկեդոնի մետրոպոլիտը և Սալոնիկի մետրոպոլիտությունների թեմնաձու Հիերոմոնախ տեր Նիլոս Կավասիլասը Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին ուղղված դրուժյամբ բողոքում էին եկեղեցում կատարվող եռամուսնությունների, քառամուսնությունների և այդ տեսակի այլ անօրինությունների դեմ: Կայսեր Հրամանով գումարվում է Հոգևոր

¹³⁸ К а ж д а н. Армяне, с. 100-103.

¹³⁹ Coulie Bernard and Nesbitt John. A Bilingual Rarity in the Dumbarton Oaks Collection of Lead Seals. A Greek - Armenian Bulle of the Later 10th / Early - 11th Centuries. Dumbarton Oaks Papers, N 43, 1989, p. 121-123.

¹⁴⁰ Դալասսենների Հայկական ծագմամբ բյուզանդական ազնվականական ընտանիքի մասին տե՛ս՝ N. A d o n t z. Notes ... V. Les Dalassenes. In: EAB, p. 163-177. Ա. Կաթղանը Դալասսենների Հայկական ծագումը Հնարավոր է Համարում, «բայց ոչ ավելին»: К а ж - Д а н. Армяне, с. 93. Նրանց մասին նույն տեղում, էջ 92-97. Տե՛ս նաև С h a r a n i s. The Armenians, p. 45 sqq. (Հայ. թարգմ.՝ էջ 95):

¹⁴¹ Ալեքսիոս I Կոմնենոսի Հիշյալ 6595 (1087) թ. մայիսի խրիստովուրը պահպանված է և մանրամասն ուսումնասիրված: Տե՛ս Βυζαντινά ἔγγραφα τῆς Μοιῆς Πατρου, σελ. 40-54.

¹⁴² Այս սեկրետը Հիշյալ անվանումն ստացել է X դ. և կալվածքներ ունեցող թրակեսիոն բանակաթեմում և էգեական ծովի կղզիներում: Սեկրետը Աննա Դալասսենային նվիրեց իր որդին՝ Ալեքսիոս I Կոմնենոսը. Տե՛ս N. O i k o n o m i d è s. L' evolution de l' organisation administrative de l'Empire Byzantin au XI s. Travaux et Mémoires 6 (1976), p. 139.

¹⁴³ MM, t. VI, p. 32-33. Քննական-դիտական վերահրատարակությունը տե՛ս Βυζαντινά ἔγγραφα τῆς Μοιῆς Πατρου, σελ. 331-335.

¹⁴⁴ В. С. Ш а н д р о в с к а я. Печати представителей армянского рода Махитариев. — ИФЖ, 2003, №1, с. 153-154: Երկու այլ արճճ կնիքներ Հրատարակել է Վ. Լորանը. V. L a u r e n t. Le Corpus de sceaux de l' Empire Byzantin. T. II L Administration Centrale, Paris, 1981, N 1026, 1027.

խորհրդի նիստ, հրավիրվում են Երուսաղեմի պատրիարքը և տվյալ պաշին մայրաքաղաք ժամանած եպիսկոպոսները: Հերակլիայի, Կյուզլիկոսի, Պոնտոփրակլիայի, Բյուզեթի (Թրակիա) եպիսկոպոսները Հանդես եկան ի պաշտպանություն քաջանա Մախիտարի անձի նկատմամբ հոգևոր խորհրդի կողմից ընդունված ներման վճույթի, Վրիսայի եպիսկոպոսը միացավ նախորդներին, բայց իր կողմից ավելացրեց, թե Մախիտարը այսուհետև չպետք է ժամասացություն կատարի Ս. Սոֆիայի հուշակավոր տաճարում և չկատարի ոչ մի եկեղեցական խորհուրդ, հիշեցնելով, որ նախորդ եպիսկոպոսները Համաձայն էին դրան: Այսուհետև ելույթ ունեցողները՝ իրիստիանոսկոսի, Կելցենեի (Եկեղյաց գավառ), Ռոսիոսի, Մեդիայի եպիսկոպոսները Մախիտարի հարցում միացան վերոհիշյալներին, բացառությամբ Սուրբհայի եպիսկոպոսի: Նույն կարծիքը Հայտնեց Երուսաղեմի պատրիարքը, որը պաշանջեց, որ քաջանա Մախիտարը Հենց հոգևոր խորհրդում մեղայականով Հանգես դա, ներդրություն խնդրի, ինչ որ Մախիտարն արեց¹⁴⁵:

Պարզ է, որ Ս. Սոֆիայի տաճարի քաջանա (ερεῦς) Մախիտարը անօրինական եռամսնություններ և քառամսնություններ էր կատարում, բայց Տիեզերական եկեղեցու մտահոգությունը քաջանա Մախիտարի անձը չէր, այլ ընդհանրապես նման անօրինականությունների (τριγαμία, τετραγαμία και ἀθεμιτογαμία) առաջն առնելը:

6891 (1383) թ. հունվարի 20-ի փաստաթուղթը հոգևոր խորհրդի որոշում է: Նիստում նախագահում էր Կոստանդնուպոլսի Տիեզերական պատրիարքը (Նիլոս - 1379-1388): Մասնակցում էին եպիսկոպոսներ՝ Հունգարո-Վալախիայի Անթիմոսը, Նիկոմեդիայի արքեպիսկոպոսի տեղապահը, Լավոդիկիայի, Իկոնիոնի, Գոթիայի, Մյուրոնի, Խերսոնի եպիսկոպոսները: Ներկա էին նաև ամենաարժանապատիվ էքսոկատակիլոսները, ինչպես և ամենաստվածասեր քաղաքացիական պաշտոնյաներ: Մեծ խարտոֆիլաքսը Հանդես եկավ ավագ կրիտես Մախիտարի (επί των κρίσεων πρεσβυτέρου του Μαχητάρη) դեմ, որը ևս - ժողովում ներկա էր: Հարցը Մախիտարի ազդական, ոմն ատաղձագործ Միքայելի որդու ամսնություն Համար Մախիտարի մեծ խարտոֆիլաքսից թուլյություն թուլյա ստանալու մասին էր: Բուլլան ստանալով, նա Միքայելի որդուն քաջանա Պարադիոսի միջոցով ամսնացնում է մի այլ կնոջ՝ Գեորգիոս Վուցաս քաջանայի մայրապետ դստեր Հետ: Ժողովի միաձայն որոշմամբ ու պատրիարքի Հաստատմամբ, ավագ կրիտես Մախիտարին վտարում են՝ որպես անօրին ու ամբարիշտ արարք կատարած¹⁴⁶:

15. ՄԱՆԴԱԿ - ΜΑΝΔΑΚΙΟΣ

Անունը, որպես այդպիսին, Հայկական աղբյուրներում չի հիշվում, բայց հուշում է Հին Հայաստանի Մանդակունի նախարարական ընտանիքը: Առավել ևս Հետաքրքիր է նշել, որ Տրդատ III-ի օրոք Հայոց զորքերի սպարապետությունը Հանձնարարվել էր Արտավազ Մանդակունուն¹⁴⁷: Բազմիցս հիշված Կեֆալոնիա, Զակինթոս և Իթակե կղզիների կոմս Ռիկարդո Օրսինիի՝ Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսության կալվածքների ցանկում (1262 թ.) էպիտոսի՝ Ադրիատիկ ծովի նշանավոր նավահանգիստ, 1258 թ. Սիկիլիայի թագավոր Մանֆրեդի կողմից գրավված Ավլոն քաղաքի թեմում նշվում են Արտավազ Մանդակի կալվածքները¹⁴⁸: Սա անվան և տոհմանվան պատահական զուգադրություն է, նամանավանդ, որ հիշյալ փաստաթղթերում մեկ անգամ տոհմանունը հանդիպում է հոգնակի թվով «Մանդակների կալվածքը» (χωράφιον των Μανδακιδων - Մանդակունիներ)¹⁴⁹: Դժվար թե XIII դ. Մանդակունիների հետնորդներ հանդիպեն: Բայց բոլոր դեպքերում թող սա Համարվի փաստի պարզ արձանագրում:

¹⁴⁵ MM, t. I, p. 416-423.

¹⁴⁶ MM, t. II, p. 48-50.

¹⁴⁷ Մովսիս Խորենացույ Պատմություն Հայոց, էջ 215, 217:

¹⁴⁸ MM, t. V, pp. 19- 23, 26, 30, 42, 48,

¹⁴⁹ MM, t. V, p. 49.

Մանրակ անձնանունը 1262 թ. վերոհիշյալ փաստաթղթում հանդիպում է որպես տոհմանուն: Նշեցինք Արտավազդ Մանրակին (տե՛ս № 5): Էպիրոսի Ավլոնում, Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսությանը պատկանող կալվածքների թվում հիշվում է և Նիկետաս Մանրակի կալվածքը¹⁵⁰, իսկ «Այգիներ» բաժնում Ս. Եզրասի վանքի այգիներից մեկը գտնվում էր Թեոդորոս Մանրակի այգու մոտ¹⁵¹:

Ավլոնի թեմում հիշվում է Լևոն Մանրակի տունը (οικία Λέοντος του Μανδακίου)¹⁵²: Առանձին, առանց անձնական, նույն տոհմանունն է նշանակում: Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսության տարբեր թեմերում հաճախ է դա հանդիպում: Ունենք «Մանրակի կալվածք» (χωράφιον του Μανδακίου)¹⁵³, «Մանրակի արմակին» (αρμακίον του Μανδακίου)¹⁵⁴, «Մանրակի դյուղ» (χωρίον του Μανδακίου)¹⁵⁵, «Մանրակի այգի» (αμπέλιον του Μανδακίου)¹⁵⁶, «Մանրակի հորաչերտ» (λαχίδιον του Μανδακίου)¹⁵⁷:

16. Մ Ե Ս Բ Ո Պ Ն Ե ° Բ - Μ Ε Σ Ω Π Ρ Ω Τ Α Ι

Հոնիական ծովի Կեֆալոնիա կղզու հարավարևելյան մասում գտնվող Ատրոս լեռան վրա կառուցված Աստվածածնի վանքի կալվածքների թվում, Կեֆալոնիա եպիսկոպոսության ենթակա կայքի կոմս Ռիկարդո Օրսինիի կազմած ցանկում (1262 թ.) հիշվում է «Մեսսուպրոսներ» կալվածքը՝ երկու մոզ տարածությունը¹⁵⁸: Հնարավոր է, որ այդ անվան մեջ աղավաղված ձևով թաքնված է «Մեսուպ» անունը. տեղի է ունեցել հունարեն Π և Ρ (Պ և Բ) տառերի մետաթեզիս՝ հետուառջուկություն: Ուղղելու դեպքում կստանանք Μεσσωπίωτ (Մեսսուպիոտ): Ինչպես հայտնի է, հունական աղբյուրներում հայկական այդ անունը աղավաղված է հանդես գալիս: Այսպես օրինակ, Թեոդորոս Մոսպոլեստացու Μαστρούβιος-ը՝ Մաստ(ր)ուբիոս¹⁵⁹: Մեր ենթադրության օգտին է վկայում և այն փաստը, որ նախորդ Սրբոց Անարծաթից վանքի կալվածքների շարքում հիշվում են «Հայոց կալվածքը» (χωράφιον των Ἀρμενάδων), «Հայոց վայրը» (θέσις των Ἀρμενάδων), «Հայոց աղբավայրը» (ρυποτοπος των Ἀρμενάδων), «Հայերից ցած» (κάτωθεν τω Ἀρμενάδων), «Հայերի շրջանը» (περιοχή των Ἀρμενάδων): Նույն տեղում հիշվում են և հայկական անուններով անձնավորություններ, ինչպես օրինակ Մենիատես Արավանտինոս (Αραβαντηνος Μηλιατης), «Մանրակի կալվածք» (χωράφιον του Μανδακίου), «Նիկեփոր Մոնաստրայի կալվածք»¹⁶⁰ (տե՛ս № 17):

Տվյալ խնդրի առնչությամբ պիտի նշել մի հետաքրքիր փաստ ևս: Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսության Կրանիա վանքի կալվածքների թվում հիշվում է «Նիկոլայոս Տերոնատոսի» կալվածքը, որ, ամենայն հավանականությամբ, Ταρωνιτης-ի՝ Տարոնացու, բյուզանդական ազնվականական ընտանիքի շառավիղներից մեկին էր պատկանում: Մանրակին պատկանող չորս մոզ տարածությունը մի կալվածք էլ այս վանքի սեփականությունն էր: Բայց այստեղ հիշվում է և Ապլոռավդենայի այգի (αμπέλιον ή Ἀπλοράβδενα)¹⁶¹: Ապլոռավդե-

¹⁵⁰ MM, t. V, p. 31.

¹⁵¹ MM, t. V, p. 41.

¹⁵² MM, t. V, p. 25.

¹⁵³ MM, t. V, p. 17-20, 22-24, 26, 38, 42, 47-48, 57, 62, 65.

¹⁵⁴ MM, t. V, p. 20.

¹⁵⁵ MM, t. V, p. 22.

¹⁵⁶ MM, t. V, p. 29.

¹⁵⁷ MM, t. V, p. 53.

¹⁵⁸ MM, t. II, p. 63.

¹⁵⁹ Տե՛ս Հ. Բ ա Ր Թ ի կ յ ա ն. Թեոդորոս Մոսպոլեստացու ΜΑΣΤΟΥΒΙΟΣ-ի և բյուզանդական «Մաշտոցյան» տոհմի մասին (Մ դար). – «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1984, № 7, էջ 74-76, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ. հ. Ա, էջ 505-507:

¹⁶⁰ MM, t. V, p. 56-57.

¹⁶¹ MM, t. V, p. 54-55.

նան Ապլոռավդես անվան իգականն է: Այդ անունով անձնավորություն հանդիպում է բյուզանդական «Դիգենիս Ակրիտաս» էպոսում, որ մենք նույնացրել ենք Մանազկերտի արարած միջին Աբու - լ - Վարդի հետ¹⁶²:

Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանի XIII գ. անթվակիր մի փաստաթղթում հիշվում է ոմն Միքայել Ապլոռավդես¹⁶³: Նրա քրիստոնեական անունը՝ Միքայել, և այլ Ապլոռավդեսների առկայությունը Հոնիական ծովի կղզիներից մեկում, թույլ չեն տալիս ենթադրել, թե նրանք արար են: Քանի որ Աբու-լ-Վարդ անունով IX դարում հայտնի են Մանազկերտում որպես Կայսրիկ ցեղի ամիրաներ, ապա բացաված չէ, որ հայոց շրջանում այդ արարական անունը տարածում ունենար, ինչպես արարական բազում այլ անուններ:

17. ՄՈՆԱՍՏԻՐԻՈՏԵՍ - ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΩΤΗΣ

Սույն ազգանունը մեզ հայտնի էր Անիի պեղումներից հայտնաբերված 1059 թվակիր Հայաստանի և Իբերիայի կատեպան, վեստարի Հովհաննես Մոնաստերիոտեսի հունարեն արձանագրությանը (ΙΩΑΝΝΟΥ ΒΕΣΤΑΡΧΟΥ ΤΟΥ ΚΑΤΕΠΑΝΩ ΑΡΜΕΝΙΑΣ ΚΑΙ ΙΒΗΡΙΑΣ ΤΟΥ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΩΤΟΥ): Մեր փաստաթղթերում առաջին անգամ հիշատակվում է Պատմոս կղզու վանքում պահվող Ալեքսիոս I Կոմնենոս կայսեր 1088 թ. խրիստովուզություն (արտադրված 1171 թ.): Գրություն իսկությունը բնագրի հետ համեմատելով, հաստատել և ստորագրել է «վելոնի կրիտես և գենիկոս Լևոն Մոնաստերիոտեսը» (Ὁ κριτής του βήλου και γενικός Λέων ο Μοναστηριώτης)¹⁶⁴: Նա այդ պաշտոնը վարել է 1166-ից մինչև 1187 թ.: 1169-ին նա հաստատել է և Ս. Մամասի վանքի Կանոնագրությունը¹⁶⁵: Բյուզանդական պատմիչ Նիկետոս Խոնիատեսի տվյալների համաձայն, նա մեզ հայտնի Դիմիտրիոս Թոունիկի հետ (տե՛ս N 7) հետ թշնամանալով ընդդեմ Անդրոնիկոս I կայսեր, հաղիվ փրկվեց դազազած ամբոխի կողմից սրախողխող արվելուց¹⁶⁶:

Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսության Արքոզ Անարծաթից վանքի շրջանում հիշվում է «Հայոց վայր» (θέσις των Ἀρμενάδων): Ահա այդ վանքի շրջանում հիշվում են կալվածքներ, այդ թվում Մանդակին վերաբերող¹⁶⁷, և Նիկեփոր Մոնաստրային (Μοναστρά): Շատ հնարավոր է, որ այս ազգանվան տակ ենթադրվում է մեզ հայտնի Մոնաստերիոտեսը¹⁶⁸: Այստեղ է հիշվում և Մենիատես Արավանախնոսի մի կալվածքը¹⁶⁹: Իսկ Ատրոսի Աստվածածնի վանքի կալվածքների թվում հիշվում է «Մեսոպրոտներ»¹⁷⁰ կալվածքը, ինչպես նաև վանքին խաղողի այգի նվիրաբերած ոմն Անասասիա Մոնաստրա¹⁷¹ (Ἀναστασία του Μοναστρά), որի ազգանվան տակ ևս, հավանաբար, թաքնված է «Մոնաստերիոտեսը»:

«Անատոլիկոն բանակաթեմի դոմեստիկոս» Մանուիլ սևաստոս Զգուրոպուլոսի 6801 (1293) թ. գրությունը մեջ խոսք է լինում Զմյուռնիայի Լեմվոն վանքի վանականների բողոքի մասին՝ ընդդեմ իրենց իրավունքները ոտնահարող հարևանների: Դոմեստիկոսը զբաղված լինելով, հարցը քննության ենթարկելու համար ուղարկում է ծառայողների մի ամ-

¹⁶² P. M. Б а р т и к я н. Заметки о византийском эпосе о Дигенисе Акрите. — "Византийский Временник", т. XXV, 1964, с. 148-151 (Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ. Հ. Բ, էջ 99-102):

¹⁶³ MM, t. II, p. 472-473.

¹⁶⁴ MM, t. VI, p. 53. Գիտական-քննական հրատարակությունը՝ Βυζαντινά έγγραφα της Μοιτης Πατμου, σελ. 69.

¹⁶⁵ A. A. Д м и т р и е в с к и й. Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока. Т. 1 Туркка, с. 715.

¹⁶⁶ Nicetae Chonitae Historia. . . , p. 265.

¹⁶⁷ Մանդակի մասին տե՛ս № 15:

¹⁶⁸ MM, t. V, p. 57.

¹⁶⁹ Նույն տեղում.:

¹⁷⁰ Մեսոպոլոսի մասին տե՛ս № 16:

¹⁷¹ MM, t. IV, p. 229-230.

բողջ խումբ: Խումբը գլխավորում է գոմեստիկոսի փեսա Կրիտոպոլոսը, որն այդ ընթացքում նշանակվելով Քիոս կղզու կառավարիչ, չի կարողանում անձամբ լինել տեղում: Դրա վրա Անատոլիկոն բանակաթեմի գոմեստիկոս Մանուիլ Զգուրոպոլոսը նրա փոխարեն ուղարկում է «իմ ամենափառավորյալ ընկեր, կայսերական վեստիարիոս տեր Լևոն Մոնաստերիոսեսին»¹⁷²:

6857 (1348) Թ. Հոկտեմբեր-դեկտեմբերի փաստաթուղթը ժառանգութան հարցի է վերաբերում: Գործը վարողը Կյուզիկոսի մետրոպոլիտոն է, բայց սեփականութունը գտնվում էր նաև Կոստանդնուպոլսում, այդ թվում տներ և այգիներ: Վկաների թվում հիշվում են «իմ հզորագույն և սուրբ կայսեր (Հովհաննես V Պալեոլոգոս - 1341-1391) ազգական Մոնաստերիոսեսը և վերջինիս դստեր ամուսին Սեբաստացին (οἱ οἰκέτοι ... ο τε Μοναστηριώτης καὶ ο ἐπὶ θυγατρὶ γαμβρός αὐτοῦ, ο Σεβαστεianos)¹⁷³:

6891 (1383) Թ. մարտի սիգելը, ստորագրված Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիլոսի կողմից (1379-1388), վերաբերում է Ս. Աթանասի վանքերի կալվածքներին: Սիգելում ցույց է տրված, որ վանքերի խաղողի այգիներ գտնվում էին Ոսկե Դուռը շրջանում, ասել է՝ Կոստանդնուպոլսում: Վեճը Ս. Աթանասի վանքերի կալվածքներն ու ունեցվածքը բաժանելուն է վերաբերում տղամարդկանց և կանանց վանքերի միջև: Անապնոագա կոչված խաղողի այգին և կալվածքները բաժանվում են երկուսի՝ տղամարդիկ ստանում են Ս. Թեոդորոսի կալվածքները, իսկ կանայք՝ Մոնաստերիոսեսիները: Վերջիններիս արժեքը 240 ոսկեդրամ էր, իսկ Ս. Թեոդորոսի կալվածքներինը՝ 264 ոսկեդրամ¹⁷⁴:

Արդ, ինչն է Մոնաստերիոսեսներին հայագգի ենք համարում: Ազդանունը բխում է հունարեն մոնաստերիոն (μοναστηριον) բառից, որ «վանք» է նշանակում: Սակայն եթե չի նշված, թե տվյալ անձնավորությունը ո՞ր վանքի շրջանից է, ապա ազգանունը կախված է լինում օրի մեջ: Գտնում ենք, որ դրա մեջ թաքնված է «Վան» քաղաքի անունը, իսկ Մոնաստերիոսեսը Վանեցիի հունարեն թարգմանությունն է: Հայտնի է և մի այլ «Վանեցի» (Փիլիպոպոլսի Գրիգոր Բակուրյանի հիմնադրած վանքի վանահայրը (1083), որ հանգես է գալիս հենց ի՛ր հայկական մականվամբ՝ Վանինոս (Βανινός) - Վանեցի¹⁷⁵:

18. Չ Մ Շ Կ Ի Կ - ΤΖΙΜΙΣΧΗΣ - ΣΥΜΙΣΚΗΣ

Հր. Աճառյանը Ձմշկիկ անուն չի հիշում: Գիտե Հովհաննես Ձմշկիկ կայսրին (Ձմշկիկն ազգանունն է):

6597 (1089) Թ. ապրիլի փաստաթուղթը սկզբից պակասավոր է, բայց պահպանվածից հայտնի է, որ դա Ալեքսիոս I Կոմնենոս կայսրի (1081-1118) մի խրիստովու է, որով նա վերացրեց Էգեական ծովի Պատմոս կղզու վանքերից հարկերի գանձումը: Գրությունը հասցեագրված է մեծ խարտուղար մագիստրոս Խրիստոֆորոս Կոպսինոսին, Կո կղզու անագրաֆեսին՝ «մեր սուրբ կայսեր մարգուն (ἀνθρῶπος)¹⁷⁶: Միաժամանակ կարգադրում է նրան նախորդ տարվանից Պատմոս կղզում ծառայող տասնմեկ «գինվորներին» տեղափոխել Կո

¹⁷² MM, t. I, p. 278.

¹⁷³ MM, t. II, p. 82.

¹⁷⁴ MM, t. II, p. 82.

¹⁷⁵ Մանրամասն տե՛ս Հ. Բ ա Ր Թ ի կ յ ա ն. Վասպուրականցիներ Բյուզանդական կայսրության ծառայություն մեջ XI-XII դարերում. - «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2000, № 3, էջ 148-150 (Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ. Հ. Ա, էջ 734-736): Նակ՝ Р. М. Б а р т и к я н. К византийской просопграфии. Монастыриѡται κτο они? АΝΤΙΔΩΡΟΝ. К 75-летию академикa РАН Геннадия Григорьевича Литаврина, СПб., 2003, с. 40-46.

¹⁷⁶ ἀνθρῶπος - մարդ: Սոցիալական տերմին է, ունի տարբեր իմաստներ, այդ թվում և վասալական կախման մեջ դրտնվող անձնավորություն: Հատուկ տե՛ս J. V e r p e a u x. Les οἰκέτοι. Notes d' histoire institutionnelle et sociale. - "Revue des Etudes Byzantines". T. XXIII. 1965.

կղզին, ծառայելու Պատմոս կղզու վանականին (փաստաթուղթը սկզբից պակասավոր է և նրա անունը Հայտնի չէ) պատկանած և փոխանակութամբ պետությունն անցած կալվածքներում: Փաստաթղթի վերջում հանվան հիշված են «գինավորները» իրենց կանանցով, երեխաներով, թոռներով ու հարսներով: Երրորդը Կիրիակոս Չմչկիկն է (Κυριακον Τζιμισχί), նրա կինը՝ Իրենե, որդին՝ Նիկեփոր¹⁷⁷:

6772 (1262) թ. հուլիսի 12-ի Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսության կալվածքների ցուցակում հիշվում են Ս. Անարծաթից վանքի կալվածքները, որոնց թվում և «Չմչկիկի կոչված կալվածքը» (ἕτερον χωράφιον το λεγόμενον τοῦ Σιμισκῆ)¹⁷⁸:

6825 (1316) թ. հոկտեմբերի Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանի հոգևոր խորհրդի նիստի որոշման մեջ հիշվում է ոմն Թեոդորակես, իրիստոֆորոսի փեսան, որ դիմել է սուրբ սինոդ և Հայտնել, որ իր աներհայր խոստացված օժիտը լրիվ չի տալիս: Վերջինս հրավիրվում է սինոդ, բայց հիվանդության պատճառով չի ներկայանում, այլ գրավոր, իր ստորագրությամբ հաստատված բացատրագիր է ներկայացնում, ցույց տալով, որ պարտք է մնում քառասունչորս ոսկեդրամ և ի վիճակի չէ վճարելու: Նա խոստանում է վճարել, երբ կկարողանա, իսկ իր մահվան դեպքում իր ունեցվածքից փեսան կստանա հիշյալ գումարը: Սինոդը, որին մասնակցում էին Հերակլիայի, Պերգամոնի, իրիստուպոլսի, Դյուրախիոնի եպիսկոպոսները, Քսանթիայի արքեպիսկոպոսը, ընդառաջում են իրիստոֆորոսին:

Նույն նիստին ներկայանում է ոմն Մանուիլ Հեքսակուստոս և Հայտնում, որ օրինական կարգով ամուսնացել էր Երեց Պանորեոս Չմչկիկի (Πανωρειος Τζιμισχῆς) դստեր հետ և բաժանվել նրանից, քանզի վերջինս հարաբերությունների մեջ էր մտել այլ տղամարդկանց հետ: Մանուիլը նախորդ պատրիարքի (Նիֆոնի – 1310-1314) սինոդական որոշմամբ ստացել էր նաև կնոջ օժիտն ամբողջությամբ: Օժիտի գումարի պակասող մասը պատրիարքի որոշմամբ նա ստանում է անշարժ գույքի ձևով և երեք տարի է ինչ պահում է: Երեց Պանորեոս Չմչկիկը, դիմելով սինոդին, Հայտնում է, որ իր դուստրը ցանկանում է վանք մտնել և մայրապետ դառնալ, նա որոշել է Մանուիլին անցած տները ընծայել վանքին, ուստի խնդրում է դրանք իրեն վերադարձնել: Սինոդը որոշում է այդ տներից հիսուն ոսկեդրամ արժեցողը տալ վանք մտնել որոշած կնոջը: Եթե կինը հրաժարվի վանք մտնել, ապա այդ տները պիտի վերադարձվեն Մանուիլ Հեքսակուստոսին¹⁷⁹:

19. ՍԵՆԵՔԵՐԻՄՅԱՆՆԵՐ - ΣΕΝΑΧΡΕΙΜ

Արժրուկների թագավորական տան վերածվելը բյուզանդական ազնվականական ընտանիքի, տեղի ունեցավ 1021 թ. Սենեքերիմ Արժրուկոս Սեբաստիա կատարած գաղթի հետ միաժամանակ: Սենեքերիմի անունով պիտի Սենեքերիմյաններ կոչված լինեին նրա որդիները և մերձավոր ազգականները: Բյուզանդական աղբյուրներում Հայտնի են ΣΕΝΑΧΡΕΙΜ տոհմանունը կրող, իշխող դասին պատկանող մի շարք անձնավորություններ, անկասկած Սենեքերիմ Արժրուկոս ընտանիքից¹⁸⁰:

Ա. Կաթոնան իր գրքում հիշում է այդ տոհմանվամբ տասներկու հոգու: Նա նրանց ներառել է իր աշխատության Ա գլխում՝ «Անտարակույս հայկական ընտանիքներ» խորագրի տակ¹⁸¹:

Միքայել VIII Պալեոլոգոս կայսեր 6771 (1259) թ. մայիսի խրիստովուլը վերաբերում է Պատմոս կղզու Հովհաննես Աստվածաբան Ավետարանչի վանքին տրված առանձնաշնորհումներին: Այն հաստատում է անցյալում իր ձեռք բերած իրավունքները և հանվան նշում վանքի կալվածքները: Հիշվում են նաև Նիկիայի կայսր Թեոդորոս I Լասկարիսի

¹⁷⁷ MM, t. VI, p. 57–58.

¹⁷⁸ MM, t. V, p. 58–59.

¹⁷⁹ MM, t. I, p. 64–66.

¹⁸⁰ Տե՛ս Հ. Բ ա թ ի կ յ ա ն. Վասպուրականցիներ ..., էջ 141–145:

¹⁸¹ К а ж д а н. Армяне, с. 33–36.

(1208-1222) և Հովհաննես III Դուկաս Վատացիսի (1222-1254) նվիրաբերածները և վերջինիս խրատովուով Հաստատվածները¹⁸²: Միկլոշիչ-Մյուլլերի Հրատարակության մեջ փաստաթուղթը ստորագրողի անուն-ազգանունը հիշված չէ, քանզի նրանց ժամանակ փաստաթուղթը կազմելուց հետո, այնտեղ, որտեղ նշված էր ստորագրողի անունը, պահպանակով ծածկված էր: Վերջերս այն հանվեց և տակին կարգացվեց ստորագրությունը՝ Միքայել Սենեքերիմ (Μιχαηλ τὸν Σεναχηρείμ), վարած պաշտոնը՝ պրոտոստրատոր (πρωτοστράτωρ)¹⁸³: Ինչպես ցույց է տալիս էրա Վրանուսին. «այս Միքայելը Հավանաբար պատկանում էր Սենախիբիմների Հայտնի ընտանիքին, որի անդամները արժանացան բարձրագույն աստիճանների, Հատկապես XIII դ. և հետո: Հատկապես նշում եմ Ալեքսիոս IV-ի ժամանակ գործած Սենախիբիմը, որ Նիկոպոլիս բանակաթեմի գորավարն էր և որի այրու հետ ամուսնացավ Հետագայում Հպիրոսի իշխանության Հիմնադիր Միքայելը»¹⁸⁴: Հայտնի է նաև Անգելու Սենեքերիմը, պինկերեն¹⁸⁵, Անգրոնիկոս II Պալեոլոգոս կայսեր օրոք (1282-1328):

Միքայել Սենեքերիմը հիշվում է նաև Միքայել VIII Պալեոլոգոսի 1262 թ. սեպտեմբերին կազմված «Որոշման» մեջ, որում ցույց է տրված, որ նա Պամոս կղզու վանքին նվիրաբերել է չորս լուծ հող (γῆν τεσσαρων ζευγαριων): Փաստաթղթի հիմնական բովանդակությունը վանքի և Մալախիոս դյուղի բնակիչների միջև հողային վեճին է վերաբերում, որում կայսրը պաշտպանում է վանքի իրավունքները: Փաստաթուղթը ստորագրված է պրոտոստրատոր¹⁸⁶ Միքայել Սենեքերիմի կողմից (δια του πρωτοστρατορος Μιχαηλ του Σεναχηρείμ)¹⁸⁷: Նրան հիշատակում է բյուզանդական պատմիչ Գեորգիոս Պախիմերեսը¹⁸⁸:

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Կալլիստոս Ա-ը (1350–1354, 1355–1363) 6867 (1354) թ. մարտի նամակով, գիմում է փոքրասիական Փիլադելփիա քաղաքի մետրոպոլիտ՝ Համայն Հյուզիայի Հիպերտիմոս և էքսարքոսին, ոմն մայրապետ Անգելինա Սենեքերիմայի (Αγγελίνα η Σεναχηρίνα) ծավալած գործունեության առթիվ: Խնդրո անձնավորությունը Փիլադելփիայի «Տեր Դավթի» կոչված և Աստվածածնին նվիրված կանանց պատրիարքական վանքի մայրապետներին «հոգեկան վնաս» էր հասցրել: Այդ իսկ պատճառով պատրիարքը վերոհիշյալ մետրոպոլիտին կոչ է անում իր վրա վերցնել պատրիարքական վանքի հոգացությունը, որպեսզի մայրապետները, կանանց վայել, վերադառնան վանական կյանք և միմիայն աստծուն նվիրվեն: Ինչ վերաբերում է իրեն՝ Սենեքերիմային, որ «փչացրել էր մայրապետների հոգիները և անընդունելի արարքներ գործել, այնտեղից անհավաղ վանդես, որպեսզի խայտառակությունը վատաբար չտարածվի նաև առողջ մայրապետներին», և «հիշյալ վանքը աստուծով վերադառնա նախկին կարգուկանոնին ու վիճակին»¹⁸⁹:

6907 (1399) թ. օգոստոս ամսին Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի (Մատթեոս Ա, 1397-1410) կարգադրությամբ սկսվեց նշանադրության և ամուսնույն խորհրդին ենթակա անձանց ցուցակի կազմումը: Արանում նշվում էին նշանադրողների անունները, ամուսնացողների անունները, որերորդ ամուսնություն լինելը, ապա և խորհուրդը կատարող քահանայի անունը: Վերջինս այն կատարելու կնքված թույլատվությունը ստանում էր պատրիարքարանից: Խորհրդին մասնակցելու կամ վկայելու Համար պատրիարքարանից ու-

¹⁸² MM, t. VI, p. 199-201.

¹⁸³ Βυζαντινά έγγραφα τῆς Μονῆς Πατμου, σελ. 124-132.

¹⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 132: Σβ'ս նաև Δ. Ζακυθινόυ. Μελέται τῆς περὶ διοικητικῆς διαρροσῆς καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικησῆς ἐν τῷ Βυζαντινῷ κρατει. Ἐπετηρὶς Ἐταιρίας Βυζαντινων Σπουδων, 17 (1942), σελ. 240 κέ. D. M. Nicol. The Despotate of Epirus, 1204-1267. Oxford, 1957, p. 13.

¹⁸⁵ Βυζαντινά έγγραφα τῆς Μονῆς Πατμου, σελ. 132.

¹⁸⁶ MM, t. VI, p. 214.

¹⁸⁷ Քննական Հրատարակության մեջ Միքայելի պաշտոնը սրբազրված է՝ πρωτοαση(κρη)τ(ου) «պրոտոասեկրետ»: Βυζαντινά έγγραφα τῆς Μονῆς Πατμου, σελ. 261.

¹⁸⁸ Georgii Pachymeres. Historia. T. I, Bonnae, 1835, p. 92.

¹⁸⁹ MM, t. I, pp. 333-334.

ղարկվում էր հատուկ անձնավորություն, որ, ոչ միշտ, հիշվում էր տվյալ ցուցակում: 1400 թ. հունվարի 8-ին Հովհաննես Սիրոպուլոսի և Մարիայի ամուսնություն խորհուրդը կատարելու թուլլովություն ստացավ Կոստանդնուպոլսի Ս. Սոֆիայի ավագ քահանայն (ο μέγας πρωτοππάπας): Որպես վկա ուղարկվեց Սենեքերիմը (ο Συναχηριμ)¹⁹⁰:

20. Վ Ա Հ Ա Ն - Β Α Χ Α Ν Η Σ

Անունը բյուզանդական աղբյուրներում բերված է Βαάνης (Վաանես) գրությունը: Թեոփանես Խոստովանողը Հերակլիոս I կայսր (610-641) թագավորության 17-րդ տարում և Խոսրով Փարվեզի վերջին տարում հիշում է բյուզանդական բանակի ստրատելատ Վաանեսին (Βαάνην τον στρατηλάτην)¹⁹¹: Նա գլխավորում էր բյուզանդական բանակը նաև արաբների դեմ Օմար խալիֆայի (634-644) առաջին տարում¹⁹²: Հերակլիոսի դեմ ապստամբած զորքը Վաանեսին կայսր է հռչակում¹⁹³:

Մի այլ Վաանես՝ Յոթղեյան մականվանյալ (Βαάνης ο επικλην' Επταδαίμων) Տիբերիոս II (III) թագավորության (698-705) առաջին տարում Չորրորդ Հայքը ենթարկեց արաբներին¹⁹⁴: Վաանես էր կոչվում նաև 902 (կամ 903) թ. վախճանված հայագրի Ս. Մարիամ Նորավկայի որդին¹⁹⁵: Հարցն այն է, որ հունարեն այբուբենում «Հ» տառ գոյություն չունի, իսկ լեզվում՝ Հնչյուն: Ահա այստեղ, մեր փաստաթղթում, «Հ»-ն փոխարինված է «Χ»-ով՝ Βαχάνης- Վախանես: Մեր փաստաթղթում այս հատուկ անունը բերված է որպես ազգանուն:

6783 (1275) թ. մարտի ակտը հոգու փրկության համար Լեմվոն Ս. Աստվածածին վանքի մոտակայքում (Ջմյուռնիա), հիշյալ վանքին նվիրաբերում են ինն ստրեմա տարածությունը կալվածքը: Փաստաթղթի վերջում ստորագրել է երեք վկա, որոնցից մեկը՝ Նիկոլայոս Վա(կ)լիանես (Νικόλαος τοῦ Βαχάνη)¹⁹⁶ է: Հաջորդ տարվա՝ 6784 (1276) թ. մարտի փաստաթուղթը ոմն Միքայել Պետրիցեսի կալվածքի վաճառքին է վերաբերում: Այն բաղկացած է երեսուն ստրեմայից և վաճառքի դիմն է տասը ոսկեդրամ, «այսինքն՝ մեկ ոսկեդրամ երեք ստրեմա»: Ստորագրողների մեջ հիշվում է նախորդ փաստաթուղթը ստորագրած Հովհաննես Ասկոսը: Հաջորդը՝ Նիկեոսաս Վախանես (Νικήτας ὁ Βαχάνης)¹⁹⁷ է: Անվան մեջ գրչի սխալ՝ պիտի տեսնել, նախորդ Նիկոլայոս անվան աղավաղում, թե՞ հակառակը, հենց սա է նախորդի աղավաղումը՝ հայտնի չէ: Հազիվ թե տարբեր անձնավորություններ լինեն:

21. Վ Ա Բ Դ - Β Α Ρ Δ Α Σ

Բյուզանդական աղբյուրներում հանդիպում են և՛ Վարդ (Βαρδας), և՛ Վարդան (Βαρδάνης): Եթե Ա. Կաթոսը «Վարդաններին» հիշում է, այն էլ իր գրքի 9 գլխում՝ «Ենթադրաբար հայկական ծագումով ընտանիքներ» խորագրով, ապա «Վարդեր» նրա գրքում չկան, հավանաբար նա նրանց հայ (կամ «ենթադրաբար» հայ) չի համարում: Թեև IX դ. կեսին հայտնի է նշանավոր կեսար Վարդասը՝ հայագրի կայսրուհի Թեոդորայի եղբայրը:

¹⁹⁰ MM, t. II, p. 299.

¹⁹¹ Theophanis Chronographia, rec. C. De Boor. Vol. I, Lipsiae, 1883, p. 318 (հայ. թարգմ. էջ 30).

¹⁹² Նույն տեղում, էջ 337 (հայ. թարգմ., էջ 46):

¹⁹³ Նույն տեղում էջ 337-338 (հայ. թարգմ., էջ 46-47):

¹⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 372 (հայ. թարգմ., էջ 84):

¹⁹⁵ Հ. Բ ա ր թ ի կ յ ա ն. Մամիկոնյան (Ը) սուրբ Մարիամ Նորավկայի (+ 902-903 թթ.) բյուզանդական Վարքը. - «Էջմիածին». 1976, № Ա, էջ 42 (Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ. Հ. Ա, էջ 351):

¹⁹⁶ MM, t. IV, p. 171-172.

¹⁹⁷ MM, t. IV, p. 173.

«Վարդաս»-ը որպես տոհմանուն չի հիշվում, բայց որպես անձնանուն Հանդիպում է բազմիցս: Ինչ վերաբերում է «Վարդանին», ապա որպես տոհմանուն Հանդիպում է:

6724 (1216) թ. մարտի փաստաթուղթը վերաբերում է ոմն Վասիլ Գավալասի կողմից Պատմոս կղզու Հովհաննես Աստվածաբանի վանքին իր ընտանեկան կալվածքների և նրանցում տուկա տների վաճառքին: Փաստաթղթի տակ ստորագրած պաշտոնավոր անձի տիտղոսները ձեռագրում լրիվ չեն պահպանված, կարգացվում է միայն «... Եփեսոսի, և Համայն Ասիայի էքսարքոս տեր Նիկոլայոսի...»: Հավանաբար Եփեսոսի մետրոպոլիտի ստորագրությունն էր: Մնացած վկաները Եփեսոսի սրբազնագույն մետրոպոլիտության սարկավազն ու սակելլարիոսն էր, և սարկավազն ու կանտրիսիոսը: Առաջին ստորագրողը՝ սևաստոս Վարդաս Ատուեմն էր (Βαρδας σεβαστός ὁ Ἀτουέμης): Վարդասի ազգանունը՝ Ատուեմ (Ատոմյան) չի բացատրվում, ավելին, միանգամայն Հավանական է, որ Հայկական Ատոմ անունն է: Այն ավանդված է V դ. և գործածվում է մինչև այսօր: Մեր ենթադրությունն օգտին է խոսում և այն Հանգամանքը, որ Ատոմ Անձևացին, որդին Գուրգեն Ապուպելճի (IX դ. վերջ), արաբական աղբյուրներում կոչված է Ատու: Փաստաթուղթը գրի առնողը՝ Հովհաննես Աստվածաբանի վանքի անազնոստեր և Եփեսոս քաղաքի նոմիկոս Նիկոլայոսը¹⁹⁸:

Միևտոս քաղաքի մոտ գտնվող Լատրոս լեռան վրա Ս. Պավլոսի վանքի մի անթվակիր փաստաթուղթ, Հավանաբար գրված Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Մանուիլ I-ի (1217-1222) ժամանակ, վերաբերում է մի պրոնաստիոնի շուրջ զնացած վեճին: Վկաների թվում հիշված է ոմն Վարդաս Մակրոխերես (Βάρδας ὁ Μικροχέρης), այն է՝ Վարդ Երկայնաբազուկ¹⁹⁹:

22. Վ Ա Ր Դ Ա Ն - Β Α Ρ Δ Α Ν Η Σ

Բազմիցս հիշված Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսության կալվածքների ցուցակում (1262 թ.) Ս. Լևոնի վանքի այդինների և ծառայողների շարքում հիշվում են քահանա Կոստանդին Վարդանը (Κωσταντίνος ὁ Βαρδ(ι)άνης) իր կնոջ, չորս որդիների ու դստեր հետ: Քահանայի այրի հարսը ունի մեկ դուստր: Այնուհետև քահանա Վարդանի որդի Նիկետասը (Νικητας τοῦ Βαρδ(ι)άνη) ունի մեկ որդի և երկու դուստր²⁰⁰:

Անդրոնիկոս III Պալեոլոգոս կայսեր (1328-1341) 6844 (1336) թ. մարտ ամսին տրված փաստաթուղթը խրիսովուլ է, որով Հաստատվում է նախկին կայսեր Նիկեփոր III Բոտանիատեսի (1078-1081) և Ալեքսիոս Ա Կոմնենոսի (1081-1118) Ստազոյ եպիսկոպոսության պատկանող անշարժ և շարժական ունեցվածքը: Ստազոյ (Σταζοι Հոգնակի) միջնադարյան անվանումն է Հունաստանի Թեսալիա նահանգի ժամանակակից Կալամաթա քաղաքի: Ստազոյ անվամբ գյուղաքաղաք Հայտնի է X դ.: Հիշյալ կայսերի խրիսովուլներով եպիսկոպոսության էին շնորհվել պարիկոսներ իրենց տասնինն լուծ հողով և այլ՝ Հազար մոդ հող: Անդրոնիկոս III Պալեոլոգոսից առաջ իշխած կայսերը ևս եպիսկոպոսությանը շնորհել են խրիսովուլներ և սիգելներ, որոնց Համաձայն, եպիսկոպոսությունն ազատված է Հարկերից, նրան ենթակա են իր տարածքում գտնվող վիճակավորները, բնակիչները, գյուղերը, վանքերը, Հոգևորականներն ու աշխարհիկ մարդիկ, վալախները, բուլղարները և ալբանացիները: Փաստաթղթում Հանվանե թվարկված են այդ բոլորը, մեծամասամբ սլավոնական անվանումներ: Մի գյուղ հիշված է որպես «Վարդանի գյուղ» (Χωριον το λεγόμενον Βαρδανι)²⁰¹:

¹⁹⁸ MM, t. VI, p. 174-176.

¹⁹⁹ MM, t. IV, p. 293.

²⁰⁰ MM, t. V, p. 43.

²⁰¹ MM, t. V, p. 272.

23. ՏԱՐՈՆԱՑԻՆԵՐ - ΤΑΡΩΝΙΤΑΙ

Տարոնացիների բյուզանդական ընտանիքը սերում է Տարոնի Բագրատունիներից: Հովհաննես Սկիլիցեսը վկայում է, որ 968 թ. Տարոնի իշխան Աշոտի մահից հետո, նրա որդիներ Գրիգորն ու Բագարատը բյուզանդական «կայսեր կողմն անցան՝ նրան ընձեռելով իրենց Տարոն երկիրը: Կայսրը նրանց պատրիկի պատվաստիճան շնորհեց, շատ եկամտաբեր կալվածքներ նվիրաբերեց»²⁰²: Իսկ ըստ Ստեփանոս Տարոնեցու Ասողկան, «ի նժԵ թուականին խաւարեցաւ արեգակն և վախճանեցաւ Տարօնոյ իշխանն Աշոտ, և Տարօնոյ շոռոմք տիրեցին»²⁰³: Ահա սրանցից է սկիզբ առել Տարոնացիների և Թոնիկյանների բյուզանդական ճյուղը²⁰⁴:

Ա. Կաթգանի գրքում նրանք ընդգրկված են առաջին գլխում «Անտարկոնյա Հայկական ընտանիքներ» խորագրի տակ: Հեղինակը նշում է 22 Տարոնացիների անուններ, այդ թվում և փաստաթղթերի մեր խնդրո առարկա ժողովածուից մեկ անձի՝ Թեոդորոս Տարոնացուն:

6704 (1195) թ. Հոկտեմբերի փաստաթղթում հիշվում են Ալեքսիոս III Անգելյոս Կոմնենոսի (1195-1203) Պատմոս կղզու Հովհաննես Աստվածաբանի վանքին շնորհած իրավունքին՝ պետական կադաստրում չգրանցված ունեեակու մեկուկես հազար մոդ բեռնատարողության (χωρησεως) երեք նավերի էքսկուսիան: Նավերն ազատված էին հարկից ու մաքսից և իրավունք ունեին նավարկելու Բյուզանդական կայսրության համայն ջրային տարածքով: Վանքի վանականները դիմել էին նախկին կայսր Իսահակ II Անգելյոսին (1185-1195) և խնդրել հաստատի իր նախապապ Ալեքսիոս Կոմնենոսի հարցին վերաբերող խրիստովուլը: Ալեքսիոս III Կոմնենոսը ընդառաջում է վանականների խնդրանքին, նաև թույլ տալիս, որ այդ նավերը տարին մեկ անգամ խարիսխ զցեն Կոստանդնուպոլսի ափին: Փաստաթղթում խոսք է լինում վանքի մի նավի չափը, բեռնատարողությունը և այլն որոշելու մասին: Հանձնաժողովը հաստատում է, որ այն իրոք շինված է վանքի միջոցներով և վանքի սեփականությունն է հանդիսանում: Զափազրոյների մեջ էին Ծովային սեկրետի անագնոստես Հովհաննես Կամատերոսը, որը պրոտոմանգատորիկոն օֆֆիկիոնը վարում էր պանսևաստ սևաստ, էպի տոն գեխեոն գրասենյակի վարիչ Կոստանդին Թոնիկի կարգադրությամբ, կայսերական վեստիարիտես Եվստաթիոս Կաստամոնիտեսի կարգադրությամբ՝ պրոտոէլյատիկոնը վարող Վասիլ Արմենոպուլոսը և այլք: Փաստաթուղթը ստորագրել են Ծովային սեկրետի 14 կայսերական նոտարներ, նրանցից մեկը՝ Ծովային սեկրետի կայսերական նոտար Թեոդորոս Տարոնացին է (‘Ο βασιλικός νοτάριος του σεκρέτου της Θεσσασσης Θεοδώρος ὁ Ταρωνίτης), մյուսը պանսևաստ սևաստ և Վարգարիտների պրիմիկերիոս Կոստանդին Տարոնացու (Κωνσταντίνου Ταρο(ν)του) կարգադրությամբ Գեորգիոս Ս...ն²⁰⁵ (փաստաթղթում անունը եղծված է):

Բազմիցս հիշված Կեֆալոնիայի կղզու եպիսկոպոսության կալվածքների ցանկում (1262) Թեսալիայի Օլիմպոս լեռան վրա կառուցված վանքի և դրան պատկանող կալվածքների թվում հիշատակված է Նիկողայոս Տարոնացու կալվածքը (χωράφιον Νικολάου του Ταρωνιάτου) չորս մոդ տարածությամբ²⁰⁶:

Մոտ 1400 թ. Կոստանդնուպոլսի Ս. Սոֆիայի հոգևոր խորհրդի կողմից կազմված մի փաստաթղթում խոսքը վերաբերում է Թեոդորա Ասպիետիսայի (տե՛ս և Ասպետի տակ, N 1)

²⁰² Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Ս կ ի լ ի ց ե ս, էջ 28:

²⁰³ Ստեփանոսի Տարոնեցույ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական. Սանկտ Պետերբուրգ, 1885, էջ 183: Թվականի մասին տե՛ս Գ. Գրիգորյան. Տարոնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանությունը IX-X դարերում. Երևան, 1983, էջ 146-148:

²⁰⁴ N. A d o n t z. Les Taronites en Arménie et à Byzance. In: EAB, p. 243. Ա. Կաթգանը XI-XII դդ. նշում է այդ ընտանիքի 22 անդամ (К а ж д а н. Армяне, с. 17-25):

²⁰⁵ MM, t. VI, p. 130. Բնագրում Ταρο ... էր, լրացրել ենք ենթադրաբար:

²⁰⁶ MM, t. V, p. 53.

և նրա եղբայր Միմոն Ասորու Ս. Դիմիտրիոսին նվիրված տաճարի կառուցման մասին: Թեոդորա Ասպիետիսան այն ժառանգում է իր դստեր՝ Աննա Ասպիետիսային: Վերջինս իր հերթին Միմոն Ասորու որդի Մանուիլ Տարոնացուն (Μανουήλ τον Ταρωνίτην) խոստացավ չնորհել տաճարի հարավային մասի տարածքը՝ իր համար խուց և տուն կառուցելու համար, պայմանով, որ նա Ս. Դիմիտրիոսի տաճարին տա Մանգուրիոտիսա Աստվածածնի սրբապատկերը: Վեճը ընթանում է Մանուիլ Տարոնացու և Աննա Ասպիետիսայի ամուսին Պանդոլեոնի (Παντολεων) միջև և վերաբերում է վերոհիշյալ տան սեփականությանը²⁰⁷:

ՀԱՅ - ARMENHS, ՀԱՅԵՐ - ARMENIOI, ARMENADES

Միկլոշիչ-Մյուլլերի վեցհատորյակում, բացի հայկական անուն-ազգանուններ կրող անձանցից, հանգիպում են անհատներ, որոնք հիշվում են իրենց պատկանելությունը վկայող էթնիկոնով: Լինում են դեպքեր, երբ վերջինս հիշվում է առանց հատուկ անվան, նաև հոգնակի թվով, որ փաստում է այս կամ այն տարածքում հայկական կոմպակտ բնակչության առկայությունը:

6587 (1079) թ. ապրիլի փաստաթուղթը Նիկեփոր III Բոտանիատես կայսրի (1078-1081) խրիստովուն է, որում խոսք է լինում մագիստրոս և կրիտես, հայտնի պատմիչ Միքայել Ատտալիատեսի Թրակիայում և Մակեդոնիայում ունեցած անշարժ գույքի մասին, դրա վերաբերյալ նախորդ կայսր Միքայել VII Դուկասի (1071-1078) կողմից ստացած էքսկուսիայի, այսինքն՝ տվյալ գույքն ամբողջությամբ ազատված է ամեն տեսակի հարկերից ու տուրքերից: Նիկեփոր Բոտանիատեսն իր խրիստովուով հաստատում է Ատտալիատեսի Միքայել Դուկասից ստացած խրիստովուլը: Փաստաթղթում էքսկուսիայի արժանացած անշարժ գույքի թվում նշված է Ռեդեստոսի (այժմ՝ Ռոդոսոս) շրջանում եղած «Հայոց Լևկին» (Λεύκη των Ἀρμενίων)²⁰⁸: «Լևկին» նշանակում է «Բարդի», բայց սլարգ է, որ խոսքը ծառի չի վերաբերում, այլ այդ անունով հայկական բնակատեղիի:

6690 (1181) թ. հոկտեմբերի 27-ի մի փաստաթուղթ վերաբերում է տասը ոսկեդրամի դիմաց ոմն Գեորգիոս Ուրիսովերգեսի կնոջ՝ Մարիա Անգելինայի կողմից «ազնվագարմագուլն Կոմնենոս, տեր Թեոդորոս Վրանասին» վաճառած 14 ձիթենիներին, 3 կաղնիներին ու կավվածքին: Փաստաթուղթը ստորագրել են տասը վկաներ, այդ թվում և Լևոն Հայը (Λέων ο Ἀρμενίος): Խնդրո առարկա վայրը, ելնելով ստորագրողների գլխավորի վարած պաշտոնից՝ «Զմյուռնիայի մետրոպոլիտոսության և Մանտեա թեմի տարուլարների պրիմիկերիոս Նիկոլայոս Ֆիլիկինեգիտես», գտնվում էր Զմյուռնիայի շրջանում²⁰⁹:

Նույն Լևոն Հայը որպես վկա ստորագրել է նաև Զմյուռնիայի Լեմվոնի Աստվածածնի կայսերական վանքին Հովհաննես Պանդոլեոնի 16 ոսկեդրամի դիմաց 16 ձիթենիներ վաճառած անթվակիր փաստաթուղթը²¹⁰: «Տեղացի մարդկանց կողմից ստորագրված» փաստաթղթի տակ կա և նույն Լևոն Հայի ստորագրությունը²¹¹: Այն գրված է հոկտեմբեր ամսին: Իսկ դեկտեմբեր ամսին նա ստորագրել է ևս մի փաստաթուղթ, որ վերաբերում է Զմյուռնիայի նույն Լեմվոն վանքին: Հարցի քննարկմանը մասնակցել է և վկայել վերևում հիշված «Զմյուռնիայի մետրոպոլիտոսության և Մանտեայի թեմի տարուլարների պրիմիկերիոս Նիկոլայոս Ֆիլիկինեգիտեսը»²¹²:

Բացի Ἀρμενίος - Հայ արական էթնիկոնից, 6721 (1213) թ. փետրվար ամսին կազմված փաստաթղթում հիշվում է և էթնիկոնի իգականը: Վասիլ Մանդալի որդի Լևոնը Տրոպիգոնի շրջանում (περιοχή των Τροπιγών) «Հայուհու կավածքի մոս գտնվող» իրենց կալ-

²⁰⁷ MM, t. II, p. 404-405.

²⁰⁸ MM, t. V, p. 145.

²⁰⁹ MM, t. IV, p. 122-124.

²¹⁰ MM, t. IV, p. 133-134.

²¹¹ MM, t. IV, p. 92.

²¹² MM, t. IV, p. 94.

վաճառները (χωράφια τα ὄντα καὶ διακείμενα ἐν μὲν τῇ περιοχῇ των Τροπιγῶν ... πλησίον τῆς Ἀρμενισσας)²¹³ վաճառում են «փառավորյալ պրոտովեստիարիոս տեր Գեորգիոս Եվնուխոսին»: Նույն թվի մարտին կազմված մի այլ փաստաթուղթում ասված է, որ ոմն Մանուել իր կնոջ և զավակների հետ վերոհիշյալ «փառավորյալ պրոտովեստիարիոս Գեորգիոս Եվնուխոսին» վաճառում են Տրոպիգոն վայրում գտնվող իրենց կալվածքը, որ գտնվում է «Հայուհու ողիների մոտակայքում» (πλησιαστας ἐχοντας τους παιδας τῆς Ἀρμενισσας)²¹⁴: Թե ինչ է ենթադրվում զրա տակ, դժվար է ասել: Թերևս Հայուհու պատկանող կալվածքին կից, կամ մոտ: Փաստաթուղթը ստորագրել են Եվգենիոս Կիսսիանոսը՝ Միլեասոսի սրբազնագույն մետրոպոլիտոսի նոմիկոս և դեպիտատ Կոստանդին Մերսինոսը (Մերսինցի²¹⁵):

6739 (1231) թ. օգոստոսի փաստաթուղթը վերաբերում է Քսենոս Լեզասի և նրա կնոջ Աննայի կողմից Ջմյուռնիայի Լեմվոնի Աստվածածնի վանքի վանահոր տեր Գերասիմոսին հինգ ոսկեդրամի դիմաց վաճառած 18 ձիթենիներին: Հինգ վկաների թվում ստորագրել է Կոստանդին Հայը (Κωνσταντῖνος ο' Ἀρμενῆς): Վերջում որպես վկա հատուկ ստորագրել է նաև «Ջմյուռնիայի սրբազնագույն մետրոպոլիտոսի և Մանտեայի թեմի նոմիկոս քահանա Թեոդորոս Կալիստոսը»²¹⁶: Կոստանդին Հայը որպես վկա ստորագրել է նաև անթվակիր մի փաստաթուղթ, որ վերաբերում է սեաստոս տեր Հովհաննես Ալեթենոսի՝ Պանարետոս գյուղում գտնվող ձիթենիները Ս. Պանտելեիմոնի վանքին և նրա վանահայր տեր Լեոնտիոսին նվիրաբերելուն: Նա վանքին վերապահում է այդ ծառերը վաճառելու, փոխանակելու, արմատախիլ անելու, ցանկացած կերպ վարվելու իրավունքը: Վերջում հատուկ նշված է, որ փաստաթուղթը կազմել և որպես վկա ստորագրել է «Ջմյուռնիայի սրբազնագույն մետրոպոլիտոսի և Մանտեայի թեմի նոմիկոս քահանա Թեոդորոս Կալիստոսը»²¹⁶:

6740 (1232) թ. փետրվարի փաստաթուղթը վերաբերում է Միքայել Կակավասի, նրա կնոջ, զավակների, թոռների կողմից Լեմվոն Ս. Աստվածածնի վանքին, վանահայր տեր Գերասիմոսին ու վանականներին Պանարետոս գյուղում գտնվող 27 ձիթենիների վաճառքին: Արժեքը՝ ութ ոսկեգրամ: Փաստաթուղթը ստորագրած հինգ վկաներից առաջինը՝ Կոստանդին Հայն է (Κωνσταντῖνος Ἀρμενῆς): Վերջում որպես վկա ստորագրել է «Ջմյուռնիայի սրբազնագույն մետրոպոլիտ և Մանտեայի թեմի նոմիկոս քահանա Թեոդորոս Կալիստոսը»: Կարևոր է նշել, որ Պանարետոս գյուղը գտնվում էր Ֆինիկոս տեղում, որն արևելքից սահմանակից էր «Հայերին» (τοὺς Ἀρμενίους), և արևմուտքից «նույն Հայերին» (τοὺς αὐτοὺς Ἀρμενίους)²¹⁷:

Կեֆալոնիա, Ջակինթոս և Իթակե կղզիների կոմս Ռիկարդո Օրսինիի 1262 թ. կազմած Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսության կալվածքների ցանկում Ս. Անարծաթից վանքի կալվածքների թվում հիշվում են. «Հայերի կալվածքը» (χωράφιον των Ἀρμενάδων)²¹⁸, «Հայոց աղբավայրը» (ρύποτόπιον των Ἀρμενάδων)²¹⁹, Թեոդորոս Պարդոպոլոսի երկու արմակին, «որոնք գտնվում են «Հայերից այն կողմ» (πέραθεν των Ἀρμενάδων)²²⁰, ապա և «Հայոց չրջան» (περιοχή των Ἀρμενάδων)²²¹ և «Հայոց վայր» (θέσις τῶν Ἀρμενάδων):

²¹³ MM, t. VI, p. 159.

²¹⁴ MM, t. VI, p. 164.

²¹⁵ MM, t. IV, p. 60-61.

²¹⁶ MM, t. IV, p. 76-77.

²¹⁷ MM, t. IV, p. 77-79.

²¹⁸ MM, t. V, p. 56.

²¹⁹ MM, t. V, p. 56. «Աղբավայր» բառը չպիտի ուղղակի իմաստով հասկանալ: Հավանաբար հունարարական մոլեռանդ հոգևորականության կողմից այդպես են կոչվել տեղաբնակ Հայերը միաբնակ դավանանքի պատճառով:

²²⁰ MM, t. V, p. 56.

²²¹ MM, t. V, p. 56-57.

Նեստոնգոս անունով պարակիմոմենոսի պարիկոսերի «անարդար արարքներին ու չարագործություններին» է վերաբերում XIII դ. 30-ական թվականներին կազմված «Եկեղեցական վավերագիրը»: Այն սկսվում է Հետևյալ նախադասությամբ. «Մեր հզոր տիրոջ՝ կայսեր ազգական, Թրակեսիոն բանակաթեմի դուքս տեր Փոկաս Ավտորիանոսը Ջմյուռնիայի սրբազնագույն մետրոպոլիտոսի ամենապատվական հոգևորականներին ու իշխանավորներին, մեր սրբազնագույն տիրոջ՝ Ջմյուռնիայի ամենապատվական մետրոպոլիտին գրուելուն ներկայացրեց, որով մեզ կոչ էր անում անպայման իր մոտ գալ կայսերական սրբազան երկրպագելի հրամանով նախատեսված Պրինովարիս գյուղը և քննության ենթարկել Լեմվոն կայսերական վանքի և ամենաազնվագույն դուքսի մեծ սֆենդոնեի պարակիմոմենոս Նեստոնգոսի խնդիրը»: Կայսերական կարգադրության համաձայն, Փոկաս Ավտորիանոսի մոտ են գալիս մեծ սակելարիոսը, սկևոֆիլաքսը, սակելիոնը, պրոտեկդիկոսը, պրոտոնոտարը, ավագ քաշանան և Հովհաննես Մկրտչի եկեղեցում նիստ գումարում: Ներկա էին հիշյալ վանքի վանականները, վանահոր ներկայացուցիչ տեր Գերմանոսը, էկլեսիարքեպոսը, վանքի տնտեսը և այլք, իսկ պարակիմոմենոսի կողմից՝ նրա քաշանան, պրակտոր Հովհաննես Թելուրիտսը և ուրիշներ: Խնդիրը Հետևյալն էր: Միքայել Կալիֆասը և Թեոդորոս Հայը (Θεόδωρος ο Ἀρμένιος) վանքի այգում փայտե դուլյով հարվածել են վանահորը, ապա ծածի քաշել փառավոր տնտես Հակոբին, փառավոր վանական, էկլեսիարք Գրիգորին, նաև երանելի տնտես Կրուկինոսին: Վասիլ Պոներոսը նետահարել է Նիկոլայոս Պրևատոսի ձին, որ տեղնուտեղը սատկել էր: Այն արժեք տասնութ ոսկի: Ծակել են վանքի պահեստի պատը և գողացել ձիթայուղ ու ցորեն: Թեև գողերը արարքի վայրում բռնվել են, պարակիմոմենոսը չի պատժել նրանց, ընդհակառակը, նրանց պաշտպանության տակ է առել, իսկ վանականներին հայհոյելով վռնդել: Նիկոլայոս Մանգուֆիսը վանքից իջնելիս, ձեռքին բռնած ունեցել է երեսուներ լիտր ձիթայուղ: Վալսամոն Բսիլեասը հանդիպելով նրան, հարվածել է ամանին և «ձեթը կորել է»: Այդ էլ հայտնում են պարակիմոմենոսին, ըստ նա զրա վրա ուշագրուելուն չի դարձրել: Օգոստոս ամսին կրակի են տալիս վանքի այգիները: Իսկ Պետրոսի որդի Նիկոլայոսը դաշույնով հարձակվել է վանականների վրա: Ահա այս բոլորը հատուկ գրի է առնվել և Ջմյուռնիայի մետրոպոլիտոսի կողմից առաջվել Թրակեսիոն բանակաթեմի դուքս Փոկաս Ավտորիանոսին՝ ի գիտուելուն:

Փաստաթուղթը ստորագրել է Ջմյուռնիայի մետրոպոլիտոսի խարտոֆիլաքս Գերոգիոս Խրիստովերգեսը²²²:

Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսության իրավասության վերաբերող անշարժ գույքի 1262 թ. կալվածքների ցանկում Ս. Լևոնի վանքի կալվածքների առնչությամբ ասված է, որ Ստալու կոչվող վարի կալվածքը գտնվում է «Հայի կալվածքի մոտ» (πλησίον χωράφιου του Ἀρμένου)²²³: Ս. Լևոնի վանքի կալվածքների թվում հիշվում է և «Հայի հողավտորը» (λαχίδιον τοῦ Ἀρμένου)²²⁴: Իսկ մի կալվածք էլ կոչված է «Կամատերոսի, այն է՝ Հայի» (χωράφιον τοῦ Καματηροῦ τὸ λεγόμενον τοῦ Ἀρμένου)²²⁵: Ս. Անարծաթից վանքի կալվածքներից հիշվում է «Հայի կալվածքը» (χωράφιον τοῦ Ἀρμένου)²²⁶:

Թեսալիայի (Մեծ Վալախիայի) հայկական համայնքների գոյության մասին վկայում է վանահայր Կիպրիանոսի 6784 (1276) թվակիր գրուելունը: Դիմիտրիադա (այժմ՝ Վոլոս նավահանգիստը) եպիսկոպոսության Պետրա վարի հողային տարածքը երկու վանքերի միջև բաժանելու մասին է: Վանքերից մեկի ստացած հողային տարածքի կեսը «նայում էր դեպի Արմենոնիսի» (τὸ ἀποβλέπον τὸ Ἀρμενονησι) «Հայոց կղզին նայող»²²⁷:

²²² MM, t. IV, pp. 258-260.

²²³ MM, t. V, p. 37.

²²⁴ MM, t. V, p. 39.

²²⁵ MM, t. V, p. 34.

²²⁶ MM, t. V, p. 62.

²²⁷ MM, t. IV, p. 421.

Մակեդոնիայի Սալոնիկ քաղաքում XIII դարում բազմամարդ Հայկական Համայնքի գոյություն մասին է վկայում Միքայել III Պալեոլոգոս կայսեր (1259-1282) կողմից 6785 (1277) մարտ ամսին Վենետիկի Հանրապետությանը ընձեռնվող առանձնաշնորհումներին վերաբերող փաստաթուղթը: «Վենետիկի, Դալմատիայի և իտալական թագավորության, դրան ենթակա երկրների և կղզիների դուքս Հակոբոս Կոնտարինի» պատվիրակությունը ժամանում է Կոստանդնուպոլիս: Փաստաթղթում մեկ առ մեկ թվարկված են առանձնաշնորհումները, այդ թվում՝ Կոստանդնուպոլսում երկու եկեղեցի՝ Ա Աստվածածնի և Ա Մարկոսի, ապա և «Սալոնիկ քաղաքում Հայերի պատկանած եկեղեցին և նրա շրջակայքում գտնվող տները՝ մեկը կոնսուլի բնակության համար, մյուսը՝ կոնսուլի խորհրդականների համար, և երրորդը որպես Վենետիկի Հանրապետության ապրանքների պահեստ»²²⁸: Հայկական եկեղեցու առկայությունը լավագույն վիճակում է Հայկական Համայնքի գոյության մասին: Բայց հիշված է անցյալ ժամանակով, այսինքն՝ այն պատկանում էր անցյալում: Տվյալ պահին Հայոց ձեռքում չէր: Թե ինչպես և ինչու են այն կորցրել, հայտնի չէ:

Հիշյալ ժամանակաշրջանից շուրջ մեկ դար առաջ Սալոնիկի Հայկական Համայնքի գոյության մասին վկայում է քաղաքի մետրոպոլիտ Եփեսոսիոսը: Խոսելով քաղաքը նորմանդացիների կողմից 1185 թ. գրավելու մասին, նա ցույց է տալիս, որ քաղաքի շրջակայքում գտնվող Կրանիա և Զեմենիկոս վայրերում բնակվում էին միաբնակ Հայեր, որոնք քաղաքում զգալի կշիռ ունեին²²⁹:

6789 (1281) թ. ապրիլի փաստաթուղթը Միքայել Իսիդորոսի կին Մարիայի, նրա գավակների և Կոնտոսի դուստր Աննայի քառասունհինգ ոսկեդրամի դիմաց Զմյուռնիայի Լեմվոնի Ս. Աստվածածին վանքին վաճառած հիսուն ձիթենիների և կալվածքի վաճառքին է վերաբերում: Ստորագրել են վաճառողներից՝ Մարիան, որդին՝ Թեոդորոսը, նրա եղբայր Հովհաննեսը, Կոնտոսի դուստր Աննան և Հովհաննես Հայր (Γωαννης Ἀριετης)²³⁰:

6801 (1293) թ. մայիսի փաստաթուղթը կազմված է Արևելից բանակաթեմների գոմեստիկոսի²³¹ կողմից, վերաբերում է Լեմվոն Աստվածածնի վանքի հողային տարածքի շուրջ գնացած վեճին՝ Մանուիլ Ապրենոսի և Մավրոգոմեսի կողմից վանքի հողային սեփականության վրա ոտնձգություններին: Դոմեստիկոսը ի վիճակի չլինելով անձամբ մասնակցել, հարցի քննության համար ուղարկում է իր մարդկանց: Նրանք գալիս են վիճահարույց վայրը: «Այնտեղ էին գտնվում Մանտեայի Պանարետոս գյուղի վկայություն տալու ընդունակ, տեղին քաղաքապետ, անվանի ալազներ»: Հանվանե նշված է 13 հողի: Ցանկում երրորդը Լևոն Հայն է (Λέων ο Ἀριετης): Վերջում ստորագրել է. «Ծառան մեր հոր և սուրբ տիրոջ՝ կայսեր Մանուիլ սեաստոս Զրուբորպուլոս, Անատոլիկոն բանակաթեմի դոմեստիկոս»²³²:

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Եսայասի (1323-1334) կողմից Հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Դ Լամբրոնացուն (1323-1326) ուղարկված անթվակիր նամակում խոսք է լինում եկեղեցիների միություն մասին, որ այդ նպատակով Կոստանդնուպոլիս են ժամանել վերջինիս պատվիրակները և պատրիարքն այդ խնդրով գումարել է սինոդի նիստ, որին, բացի բարձրաստիճան հոգևորականներից, ներկա էր և կայսրը իր սինկլիտոսի (սենատի) անգամներով: Կոստանդին Լամբրոնացու նամակում ասված էր, թե իբր Հայերը Հրաժարվում են իրենց Հայրերի սխալ դավանանքից և ջերմորեն խնդրում են պատրիարքին իրենց ընդունել Տիեզերական եկեղեցու գիրկը: Իր կողմից պատրիարքը Կիլիկիա է ուղարկում իր պատվիր-

²²⁸ MM, t. III, p. 88-89.

²²⁹ Eustathii Metropolitae Thessalonicensis Opuscula. Ed. Theophilus Lucas Frieder. Tafel. Amsterdam, 1964, XXV. De Thessalonica urbe a Latinis capta Narratio, pp. 298-299.

²³⁰ MM, t. IV, pp. 135-136.

²³¹ Այդպես էր կոչվում Բյուզանդիայի Փոքրասիական բանակաթեմների գոմեստիկոսը, բայց տվյալ ժամանակաշրջանում դրանց մեծ մասը թուրքերի ձեռքում էր և կոչումը անախորհիզմ է:

²³² MM, t. IV, p. 229.

րականներին, որոնց թվում էր և «այստեղի (Կոստանդնուպոլսի - Ն. Բ.) Հայերի մեծարգո եպիսկոպոսը» (ΤΟΝ ΕΥΤΙΜΟΤΑΤΟΝ ΕΠΙΣΚΟΠΟΝ ΤΩΝ ΕΥΤΑΙΘΑ' ΑΡΜΕΙΩΝ): Կայսրը նույն բովանդակությամբ նամակ է ուղարկում «Կիլիկիայի, Իսավրիայի և Համայն Հայաստանի ռեպին»²³³:

Երկու նամակներում էլ, նույն բառերով, հիշվում է Հայոց կաթողիկոսի բողոքը Բյուզանդիայի Հայերին բռնությամբ քաղկեդոնիկ դարձնելու մասին, որին և՛ պատրիարքը, և՛ կայսրը փորձում են Համոզել, որ Հայերն այդպես վարվեցին «ոչ թե բռնությամբ կամ ստիպման հետևանքով, ... այլ սեփական կամքով, սեփական նախաձեռնությամբ և ցանկությամբ»²³⁴: Վարդան Արևելցին դեռ 1186 թ. ցույց էր տալիս, որ «ի վերայ Յունաց թագաւորեաց Փիսիկն, որ և Սահակ (Իսահակ II Անդելուսը 1185-1195) և յարոյց Հալածանս և չարչարանս ի վերայ Հայադաւանս ազգաց, զի դարձցին յաղանդնս նոցա: Վասն որոյ զրէ առնա աղէրսանս պատրիարքն Գրիգոր եղբորորդի տեառն Ներսէսի և Գրիգորի կաթողիկոսացն Հայոց, խաղաղանալ ընդ ժողովրդեանն Աստուծոյ: Եւ ոչ լուաւ նմա, այլ զյոլովս դարձոյց ի կրօն իւր և զայլ Հալածանս արար»²³⁵: Այսինքն այդ քաղաքականությունը շարունակվում էր դրանից գարուկես հետո էլ:

Մի վաստաթուղթ, որ վերաբերում է Բյուզանդական կայսրության անկումից անմիջապես հետո տեղի ունեցած իրադարձություններին, Վենետիկի Հանրապետության իշխանության ներքո գտնվող Հունական տարածքների Հույն բնակչության նկատմամբ կաթողիկ հոգևորականության Հոգևորություններ և այդ առթիվ նրա գործած բռնություններին: Նման քաղաքականության մեջ քննադատվում է նախ և առաջ Վենետիկի դոմ Ջովաննի Մոչենիդոն: Այդ խնդրին է վերաբերում 6988 (1480) թ. Հունվարին Կոստանդնուպոլսի Տիեզերական պատրիարք Մաքսիմոս III-ի դոմին ուղղված նամակը: Երկարաչունջ նախաբանից հետո, պատրիարքը բողոքում է. «Այգ ըլլորը ինչու՞ ենք ասում: Այն պատճառով, որ Վենետիկի բարձրագույն և փառավորյալ դուքսը խաղաղության թշնամի Հոռոմեանին²³⁶ ոմանց Հանդեպ ներողամտություն է Հանդես բերում, ուշադրություն չի դարձնում իր իշխանության տակ գտնվող վայրերում մեր ազգակից խեղճ Հոռոմեանի դեմ նրանց գործած բռնություններին: Դա Համարում ենք մեր Հանդեպ²³⁷ արՀամարանք ու անպատվություն: Ինչու՞ են Հոռոմեանի նկատմամբ այդպես վարվում: Որովհետև Հետևում են մեր կանոններին և պահպանում Հայրենի դավանանքը: Այգպիսի վերաբերմունքն արդար չէ, ոչ էլ ձեզ Համար ձեռնտու, քանզի վատ օրինակ եք տալիս իշխանավորներին: Նախընտրելի է Հպատակների վրա իշխել կամավորության սկզբունքով, անբռնակալ, քան թե բռնությամբ ու ճնշմամբ»: Պատրիարքը դոմին կոչ է անում. «Վարդադրեցե՞ք որպեսզի այդ Հալածանքները ու փորձությունները դադարեն, թույլ տրվի մարդկանց իրենց սովորություններին հետևեն և Հավատքը դավանեն, այնպես, ինչպես կամենան: Ես դա արդար և օգտակար եմ Համարում և Հայտնում ձեր բարձրագույն իշխանությանը»:

Պատրիարքը որպես օրինակ բերում է սուլթան Մեհմեդ II Ֆաթիհին և կանգ առնում Հայերի դեմ օրթոդոքսների գործած Հալածանքներին: «Եթե մեծ և բարձրագույն տերը, - գրում է նա Վենետիկի դոմին, - լինելով այլակրոն, քրիստոնյաներին, բոլորին ազատ է թողնում ունենալ սեփական դատողություն ու Հավատք և անցյալ տարի, երբ իմացավ, որ Մեծ Վալախիայում Հայերի վրա բռնանում են նրանց օրթոդոքս դարձնելու Համար, Հրա-

²³³ MM, t I, pp. 158-164.

²³⁴ MM, t I., p. 161, 163.

²³⁵ Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի. Վենետիկ, 1862, էջ 133: Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի և կայսեր նամակների ամբողջական թարգմանությունը տե՛ս Ն. Բ ա ռ թ ի կ յ ա ն. Նոր նյութեր Կիլիկիայի Հայկական պետության և Բյուզանդիայի փոխհարաբերությունների մասին. - «Բանբեր Մատենադարանի», 1958, № 4, էջ 285-295. (Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ. Հ. Ա, էջ 29-39):

²³⁶ Հավանաբար կաթողիկ:

²³⁷ Իմա՛ Հույներին:

ման արձակեց, որպես աստծո անբռնադատելի օրենք, և դադարեցրեց այնտեղ տեղի ունեցող Հայերի Հալածանքները, առավել ևս արդար է, որ դուք էլ այդպես վարվեք»²³⁸:

Մեծ Վախիիա էր կոչվում այն ժամանակ Հունաստանի Թեսալիա նահանգը, և վերոհիշյալ փաստաթուղթը Հստակ վկայում է XV դ. երկրորդ կեսին Թեսալիայում բաղմամարդ Հայկական Համայնքի գոյությունը: Եթե նկատի ունենանք սրա նոխորդող՝ 1276 թվակիր փաստաթուղթը, որում Թեսալիայի Դիմիտրիադա ծովափնյա վայրի դիմաց Արմենոնիսիի (Հայոց կղզու) առկայությունը, ապա այդ Համայնքը շատ հին պիտի եղած լիներ:

Վերը շարադրվածով ավարտվում է Միկլոշիչ - Մյուլլերի կազմած և հրատարակած Հունական 3000 փաստաթղթերի վեցհատորյակում Հայոց պատմության համար արժեքավոր նյութի՝ Բյուզանդական կայսրության տարածքում ապրած Հայոց և Հայկական վայրերի մասին առկա տեղեկությունների շարադրանքը: Ընթերցողը շատ լավ Հասկանում է, որ խոսքը վերաբերում է սոսկ այդ Հատորներում Հանդիպող նյութին: Խնդիրը ավելի ընդգրկուն կարելի է գլուխ բերել բյուզանդական բոլոր, բազում ու բազմաբնույթ աղբյուրների, նախ և առաջ արխիվային նյութի օգտագործմամբ միայն: Գլխավորապես նկատի ունենք Աթոս Սուրբ լեռան բազմաթիվ վանքերի արխիվային փաստաթղթերը, որ լույս են տեսել և շարունակում են լույս տեսնել: Այդ գործը կկատարվի, երբ հնարավորություն կստեղծվի այդ նյութը ձեռքի տակ ունենալ:

ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

Անագնոստ - αναγνώστης: բառացի նշանակում է ընթերցող: Եկեղեցու դպիրը, հիշվում է սաղմոսերգուի հետ: Մխիթար Գոչի Դատաստանագրքում բառը Հանդիպում է «անագանոստ» ձևով:

Անագրաֆես - αναγραφεις: Հարկատուների շարժական կամ անշարժ գույքի Հաշվառող, պետական կադաստրում դրանցող պետական ծառայող: Կային բանակաթեմային և մայրաքաղաքի անագրաֆեսներ:

Բանակաթեմ - θεμα: բյուզանդական ռազմաքաղաքական տարածք (նահանգ), որ կառավարվում էր զորավարի (στρατηγός) կողմից:

Գենիկոն - γενικόν: Ֆինանսական ծառայություն, որը գլխավորում էր գենիկոնի լոգոթետը: Հարկահավաքության ծառայություն էր:

Գրամատիկոս - γραμματικός: ուսուցիչ, քարտուղար (Հնում Հայերեն տառադարձված էր «գրամարտիկոս»):

Դեթսիս - δετσης, լրիվ կոչումը՝ ὁ ἐπι των δετσηων - «Որ ի վերա աղերսագրաց»: Քննում էր և Կոստանդնուպոլիս ուղարկում կայսրին Հասցեագրված բոլոր Հայցադիմումները, խնդրագրերը, բողոքները: Նա մնում էր նահանգներում և մտնում կրիտեսների դասի մեջ:

Դևտերևոն - δευτερευων (բառացի՝ երկրորդող, փոխարինող): նախնական շրջանում Կոստանդնուպոլիսի Հիմնական երկու կուսակցությունների կապույտների և կանաչների դեմարքոսի օղնականը: Կային և եկեղեցում և պատվաստիճան էր, որ շնորհվում էր քահանաներին և սարկավազներին:

Էկլեսիարքես - ἐκκλησιαρχης: վանահայրերի և տաճարների վերակացուների պաշտոն, որոնց պարտականությունն էր հետևել ներքին կարգուկանոնին:

Էկոնոմ - οικονομος: 1) կայսերական կալվածքի վարիչ, 2) վանական տնտեսության վարիչ:

Էքսուկատակիլի - ἐξουκατάκοιλοι: Հինգ կղերականներ, որոնք կազմում էին Տիեզերական պատրիարքարանի և Հոգևոր սինոդի կենտրոնական վարչությունը:

²³⁸ MM, t. V, pp. 281–285.

էքսկուսիա - εξκουσσία. Բյուզանդական իմունիտետ՝ Հարկային, վարչական և դատական անձեռնմխելիությունը:

Լոգոթետ - λογοθέτης. քաղաքացիական պաշտոնյա: Այդպես էին կոչվում սեկրետների վարիչները: Կային գեներալներ, դրոմոսի, իդիկոնի, պրետորիոնի, ստրատիոտիկոնի, պատրիարքի, անասնահոտերի լոգոթետներ:

Լոգոթետ (դրոմոսի) - λογοθέτης του δρομου. Հարկային պաշտոնյա, ընդհանուր առմամբ Հարկահավաքության վերաբերող, տարբեր վարչությունների Հաշիվներին վերահսկող:

Լոգոթետ (ստրատիոտիկոնի) - λογοθέτης του στρατιωτικού. բանակի մատակարարման վարիչ:

Լիդիոս կավալարիոս - λιζιος καβαλλάριος. բարոնին ենթակա ձիավոր (ասպետ):

Լոգարիաստես (մեծ) - μεγας λογαριαστης. գեներալների լոգոթետին ենթակա ծառայող: Նրան ենթակա էին նաև նոտարները, խարտուղարները և այլք:

Խարտուղար - χαρτουλάριος. գեներալների լոգոթետին ենթակա պաշտոնյա: Քաղաքացիական ծառայող: Կազմում էին փաստաթղթեր, պահում Հաշիվապահական ռեգիստրներն ու դրքերը (Հայերեն «քարտուղար» բառը սրա տառադարձությունն է):

Խարտոֆիլաքս - χαρτοφύλαξ (թարգմանաբար նշանակում է թղթապահ). Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի դիվանապետ: Նրան վստահում էին նաև օտար պետությունների Հետ բանակցություններ վարելը:

Խրիսոփոլ - χρυσόβουλλον. կայսեր ոսկե կնիքը կրող և նրա կողմից կարմիր թանաքով ստորագրված փաստաթուղթ: Հայկական միջնադարյան աղբյուրներում «ոսկե մատանի», բայց և «խոսովոլոն», «կնիք ոսկեղէն»:

Կանիկլիոս - κανικλειος. կայսերական քարտուղարության պաշտոնյա: Նրան էր վստահված կայսերական կարմիր թանաքով (կինոբար) թանաքամանը: Նա ստուգում էր կայսերական փաստաթղթերի բովանդակությունը:

Կրիտես - κριτης. արդարադատության պաշտոնյա, դատավոր: Կային երկու կրիտես՝ վելոնի և Հիպոդորոմի: Վելոն լատիներեն նշանակում է վարագույր, որով ծածկում էին դատավորներին՝ Հասարակությունից: Նրան Հիշում է Մխիթար Գոշը՝ «կրիտք» ձևով:

Հիբրոմոնախ - ἱερομοναχος. վանական, որ ձեռնադրված է քահանա և որպես այդպիսին իրավունք ունի եկեղեցում սպասավորելու:

Մեսազոն - μεσαζων. բառացի նշանակում է «միջնորդ»: Բյուզանդական արքունիքի բարձրաստիճան պաշտոնյա:

Մետոխիոն - μετόχιον. վանքին պատկանող, բայց նրա շրջանից դուրս գտնվող կալվածք:

Մոդ - μοδιον. 1) սորուն մարմինների չափ, 2) Հողային տարածքի չափ, 0,084 հեկտարին հավասար: Կային տարբեր չափսի մոդեր:

Նոմիկոս - νομικος կամ տաբուլարիոս - ταβουλαριος. Կոստանդնուպոլսի քաղաքապետի (էպարքոսի) ենթակա իրավական ֆունկցիաներ ունեցող պաշտոնյա:

Նոտար - νοταριος. կայսերական, կենտրոնական գրասենյակի գրքերի պահողը: Ենթարկվում էր սակելլարիոսին: Կար և պրոտոնոտարիոս՝ առաջին նոտար: Նույնանում է գրամատիկոսին:

Պանիպերտիմոս - πανυπερτιμος (նաև՝ սիպերտիմոս). ուղղափառ եկեղեցու առանձին մետրոպոլիտների պատվաստիճան:

Պարակիմոմենոս - παρακοιμόμενος. կայսեր սենեկապետը: Երեք Հոգի էին լինում: Որպես կանոն ներքիններ էին, թեև Վասիլ I կայսրը, նախքան գահին տիրանալը պարակիմոմենոս էր, բայց ունեցավ չորս որդի և դստեր:

Պարիկոս - παροικος. Բյուզանդիայի կախյալ գյուղացիության Հիմնական կատեգորիան: Χ-ΧΙ դդ. կային պետական և մասնավոր սեփականատերերի պարիկոսներ: Նրանք

Հողին ամրացած չէին, ֆեոդալներին հարկ էին վճարում և կատարում բազում այլ պարհակներ:

Պինկերնես - ΠΙΝΚΕΡΙΝΗΣ. կայսեր կամ կայսրուհու մատուցող:

Պիտակիոն - ΠΙΤΤΑΚΙΟΝ. գիր, հրովարտակ, թուղթ: Բառը հանդիպում է և հայկական աղբյուրներում:

Պրակտոր - ΠΡΑΚΤΩΡ. հարկահավաք:

Պրիմիկերիոս - ΠΡΙΜΙΚΤΗΡΙΟΣ. ստորին հոգևորականության (կիսասարկավազից ցած) վերակացուն: Ե՛վ պաշտոն էր, և՛ պատվաստիճան:

Պրոաստիոն - ΠΡΟΑΣΤΕΙΟΝ (հայկական աղբյուրներում պոաստ, պոաստին, պոաստնոց). Հին Հունաստանում նշանակել է քաղաքի արվարձան: Միջնադարում դա կալվածք էր, որտեղ, որպես կանոն, բնակվում էին ոչ թե վերջինիս տերերը, այլ նրանց ենթակա մարդիկ՝ ստրուկներ, վարձակալողներ և ուրիշներ:

Պրոսկաթիմենոս - ΠΡΟΣΚΑΘΗΜΕΝΟΣ (բայը նշանակում է «նստել», «նստած»). ֆեոդալի կալվածքի վրա նստած և կախման մեջ գտնվող եկվոր գյուղացի:

Պրոտեկդիկոս - ΠΡΩΤΕΚΔΙΚΟΣ. առաջին (գլխավոր) էդիկտոսը՝ եկեղեցու պաշտոնյա, որ ներկայացնում էր եկեղեցին և պաշտպանում վերջինիս իրավունքները: Նրանցից առաջինը կոչվում էր պրոտեկդիկոս:

Պրոտոսեկրետ - ΠΡΩΤΟΑΠΟΚΡΗΤΗΣ. դարերի ընթացքում նրա պաշտոնը կրեց փոփոխություններ: IX-X դդ. նա գլխավոր քարտուղարն էր, կազմում ու խմբագրում կայսերական փաստաթղթերը: Նրա գրասենյակը բաղկացած էր ասեկրետներից, նոտարներից և դեկանոսներից:

Պրոտոմանդատորիկոն - ΠΡΩΤΟΜΑΝΔΑΤΟΡΙΚΟΝ. առաջին (գլխավոր) մանդատորի («լրաբերի») ծառայությունը: Մանդատորները ծառայում էին զորավարներին, դոմեստիկոսներին, լոգոթետներին՝ գերատեսչություններում, հատկապես նավատորմիում:

Պրոտոնոտար - ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΣ. բանակաթմբի քաղաքացիական վարչության պատասխանատու պաշտոնյա զորավարին ենթակա, բայց և հաշվետու ուղիղ Կոստանդնուպոլսին: Այդպիսին ուներ և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը:

Պրոտոսինկլետոս - ΠΡΩΤΟΣΥΝΚΕΛΛΟΣ. սինկլետների վերակացուն, պատրիարքի խորհրդականը: Եկեղեցական բարձր պաշտոն էր: Նրա պարտականությունն էր կայսեր ու պատրիարքի միջև կապ պահպանելը: Ենթարկվում էր պրոեդրոսին և պրոտոպրոեդրոսին:

Պրոտոստրատոր - ΠΡΩΤΟΣΤΡΑΤΩΡ. կայսեր ախոռապետը, ստրատորների զորամասի պարագլուխը, որոնց սկզբնական պարտականությունն էր օգնել կայսեր ձի հեծնելու: Վասիլ I կայսրը նախապես եղել է ստրատոր, ապա պրոտոստրատոր: Պալեոլոգների օրոք դարձավ ամենաբարձր աստիճաններից մեկը և հավասարազոր էր արևմտյան մարշալներին:

Սակելար - ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ. բյուզանդական եկեղեցու հինգ աստիճանավորներից էքսոկատակլիներից մեկը: Հիմնականում երեցի կոչում ուներ, հետևում էր վանական իրավունքի պահպանմանը, վարում եպիսկոպոսական գանձարանի տեսչությունը և վանականների փոքր գանցանքների դատումը:

Սեկրետ - ΣΕΚΡΕΤΟΝ (և սեկրետիկոս - ΣΕΚΡΕΤΙΚΟΣ). վարչություն, ծառայություն, քարտուղարություն, որպես կանոն՝ Տիեզերական պատրիարքարանի: Լայն իմաստով այդպես էին կոչվում քաղաքացիական բոլոր պաշտոնյաները, ներառած դատավորներին և բանակի քաղաքացիական պաշտոնեությունը: Նեղ իմաստով՝ ֆինանսական պաշտոնյաներ էին:

Սեաստոս - ΣΕΒΑΣΤΟΣ. սկզբնական շրջանում բառը լատիներեն augustus-ի թարգմանությունն էր և այն տրվել էր Օկտավիանոս կայսեր: Հետագայում՝ X-XII դ. տրվում էր բյուզանդական արքունիքի բարձրաստիճան անձանց և դարձավ պատվաստիճան:

Սիգել - ΣΙΓΓΙΛΛΙΟΝ. եկեղեցական իշխանության կնիք և լայն իմաստով՝ ընդհանրապես կնիք: Լատիներեն բառ է, որ հանդիպում է և հայ մատենագրության մեջ՝ «սիգել» ձևով:

Սկևոֆիլաքս - σκευοφύλαξ. բյուզանդական եկեղեցական սպասքի պահպան նշանակված սլաշտոնյա: Կար Մեծ սկևոֆիլաքս, որ մեծ տաճարներում հիսգ էքսոկատակիլներից մեկն էր:

Սոլեմնիա - σολέμνια. բանակաթեմերի գանձարանից ամեն տարի վանքի կամ այլ հոգևոր հաստատությունից օգտին տրվող նյութական և դրամական օժանդակություն:

Ստրատելատ - στρατηλάτης. զինվորական բարձր աստիճան, սպարապետ: Կոչվում էր նաև στρατηγος αυτοκράτωρ, μονοστράτηγος (ինքնակալ զորավար, միահեծան զորավար):

Ստրատոպեդարխի - στρατοπεδαρχης. բառացի նշանակում է արշավանքի դուրս եկած զորքի հրամանատար: Կային Արևելքի և Արևմուտքի ստրատոպեդարխներ:

Ստրեմա - στρέμα. 1000 մ² հողային տարածություն:

Սֆենդոնիս (մեծ) - μεγάλη σφενδόνη. կայսեր կնիքը: Այն պահողը ուներ պարակրեմոմենոսի աստիճանը:

Վելոն - βήλον (լատ. velum). բառացի նշանակում է «վարագույր»: ինքը velum-ի կրիտեսներին է վերաբերում: Նրանք տասներկու հոգի էին:

Տարուլար - ταβουλάριος. տե՛ս նոմիկոս:

Վեստիարիտես - βεστιάριτης (կամ վեստիտոր - βεστίτωρ). օգնում էր կայսրին հանդերձները հագնելուն: Նրան հիշում է և Մխիթար Գոշն իր Դատաստանագրքում «վեստիտորայն» ձևով:

Օֆֆիկիոն - οφφίκιον. հատուկ նշանակում է սլաշտոն, ֆունկցիա:

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ГРЕЧЕСКИЕ АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ О ПРИСУТСТВИИ АРМЯН НА ТЕРРИТОРИИ ВИЗАНТИЙСКОЙ ИМПЕРИИ (XI – XIV вв.)

ՐԱԿ ԲԱՐՏԻԿՅԱՆ

Р е з ю м е

Об армянах в Византийской империи написано немало, но посвященные им труды касаются главным образом деятелей господствующего класса (императоры, патриархи, военные, гражданские, административные лица, деятели культуры и науки и т.п.). Среди трех тысяч разного содержания документов, в основном касающихся земельной и другой собственности, купли-продажи недвижимости, изданных в монументальном шеститомнике Франциска Миклошича и Йозефа Мюллера, встречаются и такие, в которых упоминаются и рядовые армяне, их поселения по всей территории империи (Константинополь, запад Малоазийского полуострова – Смирна, Милет – острова Эгейского и Адриатического морей, Македония, Фессалия, Эпир). В статье приведены данные о них.

MEDIEVAL GREEK ARCHIVAL DOCUMENTS ABOUT THE PRESENCE OF
ARMENIANS ON THE TERRITORY OF THE BYZANTINE EMPIRE (the 11th – the
14th centuries)

HRACH BARTIKYAN

S u m m a r y

It was written a lot about the Armenians in the Byzantine Empire, but the investigations mainly concern the representatives of the ruling classes (emperors, patriarchs, military men, civilians, administrators, artists and scientists, etc.). Among three thousand documents of different contents in general relating the land and other property, real estate purchase-sale, published in Franciscus Mikloshich's and Iosephus Müller's six-volume monumental edition there are some, in which common Armenians, their settlements all over the Empire's territory are mentioned (Constantinople, West of the Asia Minor - Smyrna, Miletus - islands of the Aegean and Adriatic seas, Macedonia, Thessalia, Epirus). The facts about them are presented in the article.